

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ
ЩОДЕННИКОВОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА
ЗДОБУВАЧАМИ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Виконав:

Троша Володимир Миколайович

Спеціальність 014 Середня освіта

Предметна спеціальність 014.01 Середня освіта

(Українська мова і література)

ОП «Середня освіта (Українська мова і
література)»

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, професор

Новиков А.О.

Допущено до захисту:

«13» січня 2025 року

Завідувач кафедри

П.П. П.П. Наталія ГОГОЛЬ

Дата захисту: «24» січня 2025 р.

Національна спілка

Кількість балів: 25 Оцінка ЕОП: 23

Підписи членів комісії

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

М.М. М.М.

Глухів – 2025

АНОТАЦІЯ

Троша В.М. «Особливості вивчення щоденникових записів О. Довженка учнями закладів загальної середньої освіти». Робота на здобуття ступеня магістра за спеціальністю 014 Середня освіта, предметною спеціальністю 014.01 Середня освіта (Українська мова і література), ОПП «Середня освіта (Українська мова і література)».

Магістерська робота присвячена комплексному аналізу щоденникової спадщини О. Довженка та особливостям її вивчення в межах навчальної програми для закладів загальної середньої освіти. Дослідження фокусується на щоденниках митця 1939-1956 рр., які містять цінні для нашого суспільства думки про історичну пам'ять, національну ідентичність, що стали особливо актуальними в умовах російсько-української війни, і є важливим матеріалом, який можна використовувати з метою виховання патріотизму й національної свідомості молодого покоління.

У першому розділі «Теоретичні основи дослідження» проаналізовані сучасні підходи до визначення понять «письменницький щоденник», «щоденникові записи» як жанрів літератури; визначено особливості трактування теми та ідеї художнього твору. Другий розділ «Щоденникові записи» О. Довженка – документ доби» присвячено дослідженню історії написання та ідейно-тематичних домінант щоденників письменника. У третьому розділі «Особливості вивчення «Щоденникових записів» О. Довженка учнями ЗЗСО» проаналізовані чинні навчальні програми, підручники та навчально-методичні посібники в аспекті досліджуваної проблеми; розроблені методичні рекомендації щодо використання сучасних методичних форм і методів в освітньому процесі під час вивчення письменницьких щоденників здобувачами загальної середньої освіти.

Результати дослідження можуть бути використані вчителями української літератури, методистами та студентами педагогічних закладів освіти.

Ключові слова: щоденник, щоденникові записи, ідейно-тематичні домінанти, Олександр Довженко, історична пам'ять, методика викладання.

ABSTRACT

Trosha V.M. "Features of studying O. Dovzhenko's diary entries by students of secondary education institution (SEI)". Work for a master's degree in the specialty 014 Secondary education, subject specialty 014.01 Secondary education (Ukrainian language and literature), OPP "Secondary education (Ukrainian language and literature)".

The master's thesis is devoted to a comprehensive analysis of the diary heritage of O. Dovzhenko and the features of its study within the framework of the curriculum for secondary education institutions. The study focuses on the artist's diaries of 1939-1956, which contain valuable thoughts about historical memory and national identity for our society, which became especially relevant in the conditions of the Russian-Ukrainian war, and are important material that can be used to educate patriotism and national consciousness of the younger generation.

The first section "Theoretical foundations of the study" analyzes modern approaches to defining the concepts of "writer's diary", "diary entries" as genres of literature; the features of interpreting the theme and idea of a work of art are determined. The second section "Diary entries" of O. Dovzhenko - a document of the time" is devoted to the study of the history of writing and ideological and thematic dominants of the writer's diaries. The third section "Features of studying "Diary entries" of O. Dovzhenko students of the ZZSO analyzed current curricula, textbooks and teaching aids in the aspect of the problem under study; developed methodological recommendations on the use of modern methodological forms and methods in the educational process during the study of writer's diaries by students of general secondary education.

The results of the study can be used by teachers of Ukrainian literature, methodologists and students of pedagogical educational institutions.

Keywords: diary, diary entries, ideological and thematic dominants, Oleksandr Dovzhenko, historical memory, teaching methodology.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Письменницькі щоденники як жанр літератури.....	12
1.2. Зміст ідейно-художнього аналізу твору.....	19
Висновки до розділу 1.....	30
РОЗДІЛ 2. «ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСИ О. ДОВЖЕНКА – ДОКУМЕНТ ДОБИ	32
2.1. Історія написання щоденників	32
2.2. Ідейно-тематичні та жанрово-стильові домінанти щоденникових записів.....	40
Висновки до розділу 2.....	46
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ О. ДОВЖЕНКА УЧНЯМИ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	48
3.1. Аналіз навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників в аспекті досліджуваної проблеми.....	48
3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення письменницьких щоденників на уроках української літератури в старших класах.....	56
Висновки до розділу 3.....	68
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Олександр Довженко – видатний український кінорежисер, письменник і художник ХХ століття, який залишив багату мистецьку спадщину, зокрема й у вигляді щоденникових записів. Його щоденники є цінним джерелом для дослідження творчості митця, світогляду та епохи, в яку він жив. Ці записи відображають не лише особисті переживання автора, а й суспільно-політичну ситуацію, його міркування про мистецтво, людське буття, історичну долю українців та роль митця в суспільстві.

О. Довженко у щоденниках висловлював свої думки про кінематограф і літературу, розмірковував про значення художнього образу, силу мистецтва впливати на суспільство та моральну відповідальність митця. У своїх записах він розмірковував про труднощі роботи в умовах радянської цензури, невдоволення тим, як держава обмежувала митців і спотворювала їхні ідеї для пропаганди.

Щоденники містять багато інтимних нотаток про його почуття, стосунки з людьми, самотність та бажання творити. Вони дають змогу краще зрозуміти внутрішній світ митця. Період Другої світової війни знайшов відображення в щоденникових записах О. Довженка. Він описував трагедію війни, людські втрати та свій біль за долю українського народу. Його літературні твори й кіносценарії, такі як «Україна в огні», «Повість полум'яних літ» та ін., теж відображають ці переживання. Окрім того, він відверто критикував власну роботу, аналізував успіхи та невдачі, висловлював думки про те, як зробити свої твори кращими.

«Щоденникові записи» є унікальним джерелом для розуміння не лише творчості О. Довженка, а й загального контексту культурного життя України середини ХХ століття. Це ще й цінний документ, що дозволяє відчутти

переживання людини, яка прагнула зберегти ідентичність і мистецьку правду в умовах жорсткого ідеологічного контролю.

Загальні теоретичні проблеми щоденника як жанру розроблялися в наукових дослідженнях Т. Гажі [7], Є. Заварзіної [26-35], Н. Мажари [44], К. Танчин [69-72], М. Федунь [87] та ін. Актуальним питанням щоденникової спадщини українських письменників присвятили свої наукові розвідки Т. Гажа [7], О. Галич [8-12], Г. Костюк [38], Г. Саливончик [62], В. Сичова [63], Н. Чиж [89] та ін. До аналізу щоденникової спадщини О. Довженка зверталися сучасні українські літературознавці В. Гриневич [18-19], С. Загородня (Максимчук-Макаренко) [5, 52], В. Марочко [45], А. Новиков [5, 40, 52, 53], С. Тримбач [75], Н. Троша [5, 40, 52,], Л. Чолій [90] та ін.

Актуальність обраної нами теми для магістерського дослідження зумовлюється тим, що щоденникові записи О. Довженка містять цінні для нашого суспільства думки про історичну пам'ять, національну ідентичність, що стали особливо актуальними в умовах російсько-української війни. Вони є важливим матеріалом, який можна використовувати з метою виховання патріотизму й національної свідомості молодого покоління. Зважаючи на незначний об'єм дослідницьких наукових та науково-методичних розвідок з проблеми вивчення письменницьких щоденників учнями закладів загальної середньої освіти було обрано тему магістерської роботи.

Мета магістерської роботи – розкрити особливості ідейно-тематичного змісту, проблематику та жанрову структуру щоденників видатного українського письменника ХХ ст. О. Довженка; теоретично й експериментально обґрунтувати зміст, форми, методи роботи над щоденниковими записами в освітньому процесі; розробити методичні рекомендації щодо вивчення письменницьких щоденників учнями закладів загальної середньої освіти.

Об'єкт дослідження – щоденникові записи О. Довженка 1939–1956 рр.

Предмет – ідейно-тематичні домінанти, проблематика, жанрова специфіка щоденникових записів О. Довженка та особливості їх вивчення учнями закладів загальної середньої освіти.

Мета, об'єкт та предмет дослідження обумовили виконання наступних **завдань**:

- проаналізувати сучасні підходи до визначення понять «письменницький щоденник», «щоденникові записи» як жанрів літератури;
- визначити особливості трактування теми та ідеї художнього твору;
- дослідити історію написання, ідейно-тематичні та жанрово-стильові домінанти щоденників О. Довженка;
- проаналізувати чинні навчальні програми, підручники та навчально-методичні посібники в аспекті досліджуваної проблеми;
- розробити методичні рекомендації щодо використання сучасних форм і методів в освітньому процесі з метою вивчення письменницьких щоденників здобувачами загальної середньої освіти.

Теоретико-методологічною базою магістерського дослідження є щоденникова спадщина О. Довженка 1939-1956 рр.; літературознавчі праці В. Гриневича [18-19], С. Загородньої (Максимчук-Макаренко) [5, 52], В. Марочка [45], А. Новикова [5, 40, 52, 53], С. Тримбача [75], Н. Троші [5, 40, 52,], Л. Чолій [90] та ін, присвячені дослідженню його життєвого й творчого шляху; наукові праці з питань вивчення мемуарно-автобіографічного жанру Т. Гажі [7], Є. Заварзіної [26-35], Н. Мажари [44], К. Танчин [69-72], М. Федунь [87] та ін.; праці методичного характеру В. Коваль [37], Р. Мовчан [47], Є. Пасічника [58], В. Саєнко [61], Б. Чернищенко [88] та ін.

Методи дослідження. Під час написання магістерської роботи нами були використані такі методи: *теоретичні*: аналіз літературознавчої,

навчально-методичної літератури з проблеми дослідження; *емпіричні*: анкетування педагогів Глухівської ТГ для з'ясування рівнів і показників обізнаності вчителів-словесників з досліджуваною проблемою; *статистичні*: кількісний і якісний аналіз експериментальних даних з метою перевірки ефективності розробленої методики на уроках української літератури.

Наукова новизна магістерського дослідження. У магістерській роботі розкрито особливості ідейно-тематичного змісту, проблематику та жанрову структуру щоденників видатного українського письменника ХХ ст. О. Довженка; теоретично й експериментально обґрунтовано зміст, форми, методи роботи над щоденниковими записами в освітньому процесі; розроблено методичні рекомендації щодо вивчення письменницьких щоденників учнями старших класів закладів загальної середньої освіти.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали магістерського дослідження можуть бути використані викладачами і студентами під час вивчення курсу історії української літератури ХХ століття та методики її викладання в закладах вищої освіти, української літератури в закладах загальної середньої освіти різних типів (гімназія, ліцеях), а також під час укладання спецкурсів, курсів за вибором і факультативів з української літератури.

Основні положення магістерської роботи відображені у формі доповідей на науково-практичних конференціях різних рівнів, на щорічних звітних наукових конференціях, семінарах молодих учених Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка впродовж 2023-2024 рр.:

- Всеукраїнська науково-теоретична інтернет-конференція «Х Довженківські читання: “Олександр Довженко й українська культура: історія, традиції, сучасність”» (Глухів, 29-30 вересня 2023);

- VI Усеукраїнська студентсько-викладацька науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 15-16 лютого 2024);
- Всеукраїнська науково-теоретична інтернет-конференція «XI Довженківські читання: “Олександр Довженко й українська культура: історія, традиції, сучасність”» (Глухів, 24 жовтня 2024).

Публікації. Основні положення і висновки магістерської роботи відображені у статті в збірнику наукових праць викладачів і студентів:

Троша В.М. Відображення історичного минулого України в щоденникових записах О. Довженка / *Науковий потенціал дослідника: філологічні та методичні пошуки* : зб. наукових праць викладачів і студентів. Вип. XII. / за заг. ред. Н. В. Гоголь. Глухів : Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, 2024. С. 228–232.

Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 90 позицій, та додатків.

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, її наукову значущість та новизну, теоретичне і практичне значення результатів дослідження; визначено об’єкт, предмет, мету, методи дослідження; сформульовано завдання магістерської роботи.

У **першому розділі «Теоретичні основи дослідження»** проаналізовані сучасні підходи до визначення понять «письменницький щоденник», «щоденникові записи» як жанрів літератури; визначено особливості трактування теми та ідеї художнього твору.

У **другому розділі «Щоденникові записи О. Довженка – документ доби»** досліджено історію написання, публікації та ідейно-тематичні і жанрово-стильові домінанти щоденників письменника.

У третьому розділі «Методика вивчення щоденникових записів **О. Довженка** учнями закладів загальної середньої освіти» проаналізовані чинні навчальні програми, підручники та навчально-методичні посібники в аспекті досліджуваної проблеми; розроблені методичні рекомендації щодо використання в освітньому процесі сучасних форм і методів під час вивчення письменницьких щоденників здобувачами загальної середньої освіти.

У **висновках** подано систематизовані й узагальнені результати дослідження за визначеними проблемами.

У **додатках** подано анкету для вчителів української літератури за темою дослідження (Додаток А), короткий словник літературознавчих термінів (Додаток Б), конспект уроку української літератури (Додаток В).

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Письменницькі щоденники як жанр літератури

До ХХІ століття в літературознавчих наукових дослідженнях письменницький щоденник залишався на периферії поміж інших жанрів. Це викликало необхідність переосмислення у наш час феномену щоденника, починати вивчення якого потрібно, перш за все, з визначення жанрових ознак, окремих аспектів жанру і його місця в системі жанрів прози. Так повелося, що це сфера безперервних суперечок і дискусій, що пов'язано з тим, що проблема теорії жанру почала активно досліджуватися лише починаючи з другої половини ХХ ст. Тому нині наукові здобутки в цьому питанні потребують систематизації та напрацювання єдиного підходу до визначення жанру.

Письменницькі щоденники є унікальним жанром, який поєднує в собі риси автобіографії, документалістики, есеїстики й художньої літератури. Це записи, які ведуть автори, щоб зафіксувати свої думки, спостереження, почуття або події повсякденного життя. Щоденники часто відкривають внутрішній світ письменника, його творчу лабораторію, що робить цей жанр цінним як для читачів, так і для дослідників літератури.

Щоденник (застар. *діаріум*, *діяріум*, *діарій*) – це літературно-побутовий жанр, фіксація побаченої, почутої, внутрішньої пережитої події, яка щойно сталася. Щоденник може бути фрагментарним, веденим тільки у певний період (творчого піднесення, фіксація зустрічей з певною особою, найчастіше, в періоди закоханості чи захоплення кимось), а може бути постійним і слугувати переліком тем для статей чи літературних творів [43, с. 245].

Щоденник – це літературно-побутовий жанр, письмова фіксація побаченої чи почутої, внутрішньої пережитої особою події, яка щойно сталася. Щоденник фіксує переважно явища особистого, інтимного життя, переживання, роздуми автора на тлі історичних і суспільних подій.

Особливості жанру:

- автобіографічність: щоденники відображають особисті переживання та сприйняття автора, створюючи своєрідний портрет його особистості;
- документальність: записи часто містять реальні події та факти, які можуть бути важливими для розуміння контексту життя і творчості письменника;
- фрагментарність: щоденники зазвичай складаються з окремих записів, які не завжди мають чітку послідовність чи завершеність;
- інтимність: автор часто пише для себе, без наміру опублікувати ці записи, що надає їм щирості та безпосередності;
- художність: у багатьох письменників щоденники стають простором для літературних експериментів, де вони тестують стиль або ідеї [72].

Письменницькі щоденники мають велике художнє значення, адже є джерелом біографічних відомостей, допомагають зрозуміти особисте життя автора, його емоції, переживання та мотивації. У щоденниках письменники часто записують ідеї для своїх творів, рефлексії над ними або чернетки майбутніх текстів. Якщо говорити про соціокультурний контекст, то вони документують час, у який жив автор, його ставлення до подій, суспільства та оточуючого світу. Поденні записи дозволяють побачити внутрішні конфлікти, сумніви, радості, страхи та мрії письменника.

До жанру щоденника у різні часи зверталися багато хто з українських і зарубіжних письменників. Відомими є щоденникові записи Т. Шевченка, О. Довженка, В. Винниченка, Олесья Гончара, В. Стуса, Франца Кафки та ін.

Наприклад, щоденники українського поета В. Стуса демонструють його роздуми про життя, боротьбу за свободу та глибокі філософські міркування. Щоденникові записи Олесья Гончара є важливим джерелом для розуміння його творчості та загалом української літератури другої половини ХХ століття. Щоденники Франца Кафки – це свідчення внутрішніх конфліктів, тривоги і пошуку сенсу.

Слід виокремити виклики жанру. По-перше, це етичність публікації, оскільки багато щоденників писалися без наміру опублікування, тому їх видання може викликати питання конфіденційності. По-друге, це суб'єктивність, оскільки щоденники відображають особистий погляд автора, який може бути упередженим або емоційно забарвленим.

Мова письменницьких щоденників відрізняється від інших жанрів, оскільки вона є водночас індивідуальною і невимушеною, але також може містити елементи літературного стилю. Ці особливості зумовлені тим, що щоденник є інтимним жанром, де автор часто пише для себе, фіксуючи власні думки, враження чи події дня [72].

Особливості мови письменницьких щоденників:

- суб'єктивність: щоденники є виразом особистих емоцій, переживань, думок, що робить їх мову дуже суб'єктивною. Вони наповнені емоційною лексикою, особистими оцінками, метафорами та порівняннями;
- інтимність і щирість: мова щоденників часто має інтимний характер. Автори можуть бути максимально відвертими, оскільки записи нерідко призначалися лише для їхніх очей;
- розмовність: у багатьох щоденниках відчувається розмовний стиль (короткі речення, вигуки, риторичні питання). Автори нерідко використовують неформальну лексику, іноді навіть діалектизми чи жаргонізми;

- фрагментарність і незавершеність: щоденники часто складаються з коротких, не завжди завершених думок, які можуть бути записані в емоційному пориві чи під впливом певного моменту;
- різноманітність стилів: мова може змінюватися залежно від мети запису: філософські роздуми будуть витримані в більш складному стилі, тоді як побутові нотатки – у простішому;
- авторефлексія: автори часто звертаються до себе, розмірковують, аналізують свої дії чи думки, використовуючи особисті займенники («я», «мені», «моє»);
- художність: у літературних щоденниках письменники нерідко використовують метафори, епітети, символи, що робить текст схожим на художню прозу. Це відрізняє щоденники літераторів від звичайних особистих записів;
- плинність думки: мова щоденників часто передає динаміку мислення: початкові ідеї можуть перериватися новими роздумами чи асоціаціями. Це додає тексту природності й живості;
- мовна гра та експерименти: письменники-автори щоденників іноді експериментують зі стилем, пробуючи нові форми вираження думок, які згодом можуть стати основою для їхніх художніх творів;
- документальність: щоденники часто містять реалії часу (назви подій, прізвища, географічні назви, побутові деталі), що додає їм цінності як історичним документам.

Розглянемо ці мовні особливості на прикладах письменницьких щоденників. Наприклад, Тарас Шевченко в своєму щоденнику використовує інтимну й рефлексивну мову, звертаючись до свого внутрішнього «я». Його записи наповнені глибокими роздумами й поетичними образами. Олесь Гончар у своїх щоденниках [15-17] часто звертається до високого стилю, аналізуючи літературні процеси та свою роль у них. Василь Стус демонструє

емоційність і водночас філософську глибину, використовуючи образи та символіку, які характерні для його поезії.

Щоденники писали багато українських письменників, і ці записи стали важливим джерелом для розуміння їхньої творчості, особистого життя та епохи. Наведемо кілька відомих прикладів:

Т. Шевченко вів щоденник «Щоденник» («Журнал») під час заслання в Новопетровському укріпленні (1857 рік). У цих записах він рефлексує над своїм життям, творчістю, взаєминами з оточенням, а також торкається філософських, соціальних і політичних питань.

І. Франко не вів щоденник у класичному розумінні, але його численні записники, чернетки, листи й нотатки можна вважати близькими до цього жанру. У них він розмірковував над літературою, політикою та особистими переживаннями.

Олесь Гончар залишив масштабні записи, що охоплюють десятиліття [15-17]. У них він описував літературні процеси, події в Україні та особисті враження. Його щоденники стали важливим джерелом для вивчення української літератури ХХ століття.

Щоденникові записи В. Стуса «З таборового зошита» були створені під час його перебування в ув'язненні, вони є свідченням внутрішньої сили поета, його боротьби за свободу та глибоких роздумів про життя, творчість і людські цінності.

Улас Самчук вів записи, у яких документував свої спостереження за суспільним життям, культурними процесами та власними переживаннями. Вони важливі для розуміння еміграційного досвіду українських письменників.

Хоча Леся Українка не залишила окремого щоденника, її листування, у якому містяться роздуми про її життя, хворобу, стосунки та творчість, можна розглядати як щось близьке до цього жанру.

Павло Тичина у своїх поденних записах торкався не лише літературних, а й суспільно-політичних тем, висловлював свої спостереження за подіями доби. О. Довженко вів щоденник [23], у якому розповідав про свої переживання як режисер і письменник, відображав труднощі творчості в умовах радянської цензури.

Щоденникові записи В. Симоненка є зразком глибоких роздумів про долю українського народу, боротьбу за справедливість і творчу місію. Євген Плужник залишив щоденникові записи, в яких зафіксував свої творчі пошуки, думки про сучасників та складний період репресій.

Таким чином, щоденники українських письменників відкривають унікальні грані їхніх особистостей і творчості, дозволяють зазирнути за лаштунки історичних і літературних подій. Вони є неоціненним джерелом для дослідження як літератури, так і суспільних процесів.

Багато зарубіжних письменників залишили щоденники, які стали важливими документами їхнього творчого життя та епохи. У контексті нашого дослідження вважаємо доцільним розглянути деякі з найвідоміших. Франц Кафка (1883–1924) у «Щоденниках (1910–1923)» розкриває свій внутрішній світ, тривоги, страхи й творчі сумніви. Він аналізує свої стосунки з людьми, розмірковує над сенсом життя та записує ідеї для своїх майбутніх літературних творів.

Вірджинія Вулф (1882–1941) залишила записи «Щоденники (1915–1941)» про творчий процес, літературну діяльність та емоційні переживання. Її щоденники дають глибоке розуміння особистості письменниці, її стосунків і боротьби з депресією.

Андре Жід (1869–1951) записував свої думки, ідеї та переживання протягом майже шести десятиліть. Щоденник став важливим джерелом для розуміння його творчості, філософських пошуків і особистого життя.

Марсель Пруст (1871–1922) залишив щоденникові записи, які стали основою для його грандіозного роману «У пошуках втраченого часу». Він записував свої роздуми про пам'ять, мистецтво та людські стосунки.

Жан-Поль Сартр (1905–1980) у своїх записах розмірковував про філософію екзистенціалізму, літературу та політику. Його щоденники є важливим джерелом для розуміння філософських ідей, які він втілював у своїх творах.

«Щоденники» Анаїс Нін (1903–1977) охоплюють кілька десятиліть і є одним із найвідоміших прикладів інтимного жанру. Вона відкрито пише про свої стосунки, сексуальність і творчий процес.

Щоденники Симони де Бовуар (1908–1986) відображають її літературну діяльність, інтелектуальні пошуки та особисте життя, зокрема стосунки з Жан-Полем Сартром.

Записи Генрі Девід Торо (1817–1862) відображають його любов до природи, філософські пошуки та роздуми про самодостатність і просте життя. Ці записи стали основою для його есе й книг.

Едгар Аллан По (1809–1849) хоча й не залишив щоденників у традиційному сенсі, його листи та особисті записи є цінним джерелом, яке розкриває внутрішній світ письменника.

Щоденники Стефана Цвейга (1881–1942) містять глибокі роздуми про літературу, політику та суспільні процеси, особливо під час Другої світової війни.

Щоденники українських і зарубіжних письменників є не лише особистими документами, але й потужним джерелом для розуміння їхньої творчості, філософії та соціального контексту. Ці записи розкривають внутрішній світ авторів, їхні сумніви, боротьбу й натхнення, що допомагає читачам і дослідникам побачити глибший вимір їхніх літературних досягнень.

Мова літературних щоденників є багатогранною та унікальною. Вона відображає не лише стиль автора, але й особливості його епохи, спосіб мислення, емоційний стан і ставлення до світу. Щоденники водночас зберігають невимушеність особистих записів і глибину літературного тексту.

Отже, письменницькі щоденники є важливим жанром літератури, який дозволяє зазирнути у внутрішній світ автора, краще зрозуміти його творчість і час, у який він жив. Вони не лише документують особисте життя, але й є частиною культурної спадщини, яка має велике значення для літературознавців і читачів.

1.2. Зміст ідейно-художнього аналізу твору

Аналіз літературного твору завжди починається з визначення його теми та ідеї. Між цими поняттями існує глибокий смисловий і логічний зв'язок, який забезпечує сприйняття тексту як цілісного поєднання форми і змісту. Розуміння термінів «тема» та «ідея» дозволяє оцінити, наскільки автор зумів реалізувати свій задум і чи здатний його твір зацікавити читача. Вибір життєвого матеріалу, його осмислення, оформлення в тексті, а також композиція й мовне вираження залежать від світогляду автора, сформованого під впливом соціального середовища.

Тема літературного твору є вихідним смисловим положенням, до якого можна звести його зміст. Вона становить узагальнену основу твору й визначає, про що йдеться в ньому в загальному сенсі. Часто тему помилково плутають із фабулою, зокрема тоді, коли замість визначення теми починають переказувати події твору. Важливо пам'ятати, що фабула характеризується подійністю, конкретикою й одиничністю, тоді як тема відрізняється узагальненістю і статичністю свого змісту.

Слово «тема», скоріше за все, має грецьке походження, буквально воно означає те, що покладено в основу чогось. О. Галич наводить значення

поняття «тема» як «коло життєвих явищ, відображених у творі у зв'язку з певною проблемою, що служить предметом авторського осмислення та оцінки» [12, с. 127]. П. Білоус у навчальному посібнику «Теорія літератури» (2013 р.) темою вважає «коло життєвих явищ, грань життя, обрана письменником для зображення з метою узагальнень, розкриття закономірностей дійсності» [3, с. 107].

Тема відіграє ключову роль в організації всіх елементів літературного твору, надаючи їм художньо-змістовий імпульс, визначаючи програму їхнього художнього розвитку та задаючи ідейну спрямованість. Зокрема, Б. Томашевський вважав тему «єдністю значень окремих елементів твору», а Д. Чижевський визначав її як «задум» або «думку, що об'єднує частини твору, включаючи окремі слова» [72]. Отже, тема – це узагальнена основа змісту твору, яка визначає, про що він загалом.

Основне значення теми полягає в її посередницькій функції між реальністю, відображеною в творі, і внутрішнім художнім світом, де ці явища аналізуються та узагальнюються. У зв'язку з цим у структурі поняття «тема» виділяють кілька рівнів, кожен із яких має своє значення.

Зовнішня тема стосується того, що в загальних рисах відображено у творі, тобто загальної вказівки на життєвий об'єкт, який обрав митець для художнього втілення. Вона може охоплювати різні твори різних авторів, об'єднані спільною смисловою чи проблемною спрямованістю (наприклад, тема війни, боротьби за соціальне визволення, «людини в неволі» тощо).

Зовнішня тема визначає коло об'єктів, які зображені в творі, тобто предмети чи явища реальності, що стають його основою. Водночас внутрішня тема зосереджується на конкретних аспектах цих об'єктів, які висуваються на перший план і стають головними в художньому осмисленні.

Внутрішню тему твору часто розглядають як його проблематику, тобто сукупність акцентів, спрямованих на певні аспекти зображуваної дійсності.

Ці акценти привертають увагу читача завдяки використанню художньо-виражальних засобів. Внутрішня тема є художньою і завжди має актуальність через свою проблемність, адже порушує важливі життєві питання – як злободенні, так і «вічні», – які автор вважає важливими для осмислення та оцінки.

Тематичний аналіз твору зазвичай зосереджується на визначенні його головної теми, яка відіграє ключову роль у розкритті авторського задуму. Окрім цього, аналіз охоплює допоміжні теми – теми окремих сюжетних ліній чи сцен, що мають значний змістовий потенціал. Через ці допоміжні теми авторська проблема деталізується й отримує чіткіше вираження.

В. Кузьменко стверджує, що критеріями оцінки тематичного змісту художнього твору «повинні стати поняття тематичного обсягу та тематичної місткості (ємкості). Залежно від того, яке коло життєвих явищ охопив письменник, скільки тем і проблем ставить і висвітлює він, його твір матиме більший або менший тематичний обсяг» [72, с. 14].

Тема визначається на основі загального змісту твору, проте її сутність, зокрема проблемний аспект, часто концентрується та виражається в окремих елементах твору в образній або афористичній формі. Відлуння теми може бути відображене в назві твору (наприклад, «Хіба режуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, «Американська трагедія» Теодора Драйзера), передане через афористичні або метафоричні формулювання в епіграфі чи проявлене в символічних елементах його змісту.

Ідея є невід'ємною складовою змісту твору, тісно пов'язаною з темою, але не тотожною їй. Деякі літературознавці ототожнюють тему з ідеєю, орієнтуючись на визначення, запропоноване Р. Гром'яком. Він зазначав, що «тема – це ідея, яка зародилася в досвіді автора, підказується йому життям, але ще не має оформлення, зберігається в його враженнях і, потребуючи втілення в образах, спонукає його до роботи над її вираженням». Однак

науковець, швидше, говорить про виникнення творчого задуму, ніж про ідею у власному розумінні [43, с. 118].

Термін «ідея» (від грецького *idea*) означає «поняття» або «першообраз». У філософії ідея має різні трактування: Платон вважав її праобразом речі, Гегель – синтезом поняття й об'єкта. Протягом останніх століть ідеї стали пов'язувати з пізнанням буття та суб'єктивним досвідом. Наприклад, англійський філософ Джон Локк розрізняв ідеї реальні й фантастичні, адекватні й неадекватні праобразам, пов'язані або не пов'язані з дійсністю. Іммануїл Кант використовував поняття «художня ідея», а Йоганн Вольфганг Ґете говорив про «художню концепцію» [43, с. 118].

П. Білоус визначає ідею як основну думку твору, яка відображає ставлення до зображеного та його оцінку [3, с. 118]. О. Галич називає ідеєю ту головну думку, що узагальнює зміст усього твору й містить оцінку явищ, зображених у ньому [9, с. 138].

Ідея художнього твору є його емоційно-інтелектуальною та пафосною спрямованістю, яку можна охарактеризувати як провідну думку або ядро авторського задуму. У справжній творчості ідея ніколи не існує ізольовано від яскравих уявлень, чуттєвих вражень та емоційного збудження. Ці компоненти є невід'ємними складниками творчої уяви митця, де твір зароджується, розвивається й набуває форми.

Зважаючи на цю специфіку творчого процесу, естетики та літературні критики розмежовували поняття ідейності й тенденційності літератури. Ідейність розглядали як внутрішню якість образного мислення, що ґрунтується на ціннісному та естетичному ставленні до світу. Це ставлення виявляється й матеріалізується за допомогою різноманітних художніх засобів.

Ідея художнього твору – це його основна думка, що відображає ставлення автора до зображеного та його оцінку. Як зазначає О. Рев'якін,

«розкрити ідею художнього твору означає зрозуміти ставлення автора до зображуваних людських характерів, явищ, предметів, а також усвідомити, як вони автором пояснюються й оцінюються, і які прагнення, бажання чи мрії письменника втілені у творі» [43]. Наприклад, у повісті М. Коцюбинського «Fata morgana» в образі Маланки втілено ідею краху ілюзій найбідніших селян щодо землі, в образі Хоми Гудзя – ідею стихійного протесту, а в образах Гафійки та Прокопа Кандзюби – ідею пробудження молоді до боротьби за свої права в умовах тогочасної дійсності.

Ідеї в літературних творах мають мистецький характер і втілюються в образах. Вони пронизують усю структуру твору. Як писав І. Франко, сучасний поет не буде просто заявляти: «Ой горе, горе бідному на світі», бо такі слова надто загальні. Замість цього він намагатиметься показати конкретного бідного чоловіка: як той живе в злиденній хаті, страждає від голоду й холоду, працює на чужій землі, турбується про речі, які інші навіть не помічають. Поет прагне проникнути в душу цієї людини, розкрити її думки, надії, страхи й бажання [10, с. 663].

Отже, ідея – це центральна думка, яка виникає із роздумів автора над подіями та явищами, зображеними у творі, і містить його інтерпретацію та оцінку. Ідея є своєрідною відповіддю на проблемні питання, що виникають у зв'язку з темою або темами твору.

Ідея художнього твору становить основу авторського задуму: це ключова думка про зображені явища, якій підпорядковуються всі художні засоби та образи. Через ідею автор висловлює свої ідеали й переконання, намагаючись донести їх до читача. Однак ідея рідко викладається у творі відкрито у формі моралі чи чітких висновків. Вона не є жорсткою схемою чи каркасом, а постає в результаті творчого, образного осмислення дійсності, яке здійснює письменник під час роботи над твором.

Для читача ідея твору розкривається через аналіз усіх образів, ситуацій, емоцій героїв і взаємодій між ними. Через це зміст художнього твору часто має багатозначний характер. Кожен читач може знайти в ньому власну ідею або відповідь на поставлене питання, яка може відрізнитися від думки інших читачів чи навіть від авторського задуму. Авторська ідея може як співпадати з читацьким розумінням, так і суттєво від нього відрізнитися, бути прогресивною або обмеженою. У свою чергу, читацька інтерпретація може виявитися ширшою або зовсім іншою, ніж авторські висновки.

Розкриття ідеї твору передбачає розуміння авторського ставлення до подій і персонажів, його способу пояснення та оцінки явищ. Ідея може бути висловлена прямо – через авторські зауваження, репліки героїв, байки, ліричні чи публіцистичні твори. У більшості випадків ідейний зміст розгортається через поведінку персонажів, їхні стосунки та розв'язання певних життєвих питань.

Авторські оцінки, які нерідко зустрічаються у відступах (ліричних, філософських тощо), в епіграфах або у зауваженнях про поведінку й характер героїв, відіграють важливу роль у розумінні ідейного змісту твору. Вони стають важливим елементом аналізу художнього тексту.

Дійсність є надзвичайно різноманітною і багатогранною, тому письменники звертають увагу на різні факти та явища. Вони не тільки зображують життя, а й намагаються пояснити його, оцінити події та явища, що описуються.

Розкриття ідейного змісту твору полягає в тому, щоб показати, як письменник розуміє певні аспекти життя і як оцінює зображені явища. Оскільки в художньому творі зазвичай представлена сукупність різних явищ реальності, ідейний зміст твору, як і його тематика, часто є складним і багатосаровим.

Ідея, яка виникає із об'єктивного змалювання і аналізу життєвих явищ з естетичних та загальнолюдських позицій, є об'єктивною. Натомість ідея, яка нав'язується домінуючою ідеологією, є заздалегідь визначеною і потребує лише ілюстрацій через текстовий матеріал, називається тенденційною. Така ідейна спрямованість властива багатьом творам соціалістичного реалізму.

Ідею не можна зводити до однотипної абстракції. Як зазначав Гете, чи варто шукати ідею чи абстрактну думку в кожному творі? Він відповідав: «Майте сміливість дозволити собі переживання, дайте можливість враженням вас розважити, схвилювати, надихнути і запалити до великого, але не думайте, що марне те, що не містить якоїсь абстрактної думки або ідеї» [43, с. 324].

Термін «тенденція», що походить від латинського *tendentia* – прагнення, тісно пов'язаний з ідеєю. У «Літературному словнику-довіднику» тенденційність визначається як ідейна спрямованість літературних творів, яку автор свідомо втілює через систему образів. Ідея, яку письменник намагається донести до читача, пояснюючи життєві явища через свої суспільні ідеали, також може розглядатися як тенденція [43].

Тенденційність є важливою характеристикою літературних творів. Справжній художній твір відзначається тим, що тенденція, яку автор намагається передати, органічно виникає з образів твору, а не вводиться штучно.

Д. Чижевський намагався розмежувати тенденційність та ідейність: «Світогляд автора може проявлятися в творі без прямої мети передати свої погляди читачеві, тобто сам по собі. Але часто автор свідомо прагне вплинути на читача, надаючи йому певні думки або погляди. У таких випадках ми говоримо про «тенденцію» твору. Наприклад, «Тополя» – це твір без явної тенденції (можливо, з наміром показати поетичність народних

вірувань та переказів), тоді як «Сон» або «Неофіти» є типовими прикладами тенденційних творів Шевченка» [89].

I. Франко ще чіткіше окреслив різницю між тенденційністю та ідейністю, аналізуючи творчість Лесі Українки. «Найкращі твори Лесі Українки, – зазначав критик, – є ідейними, але не тенденційними. Яка різниця? Це як між індукцією та дедукцією в логіці, або між синтезом і аналізом у хімії. Я називаю поетичний твір ідейним, коли він базується на живому образі, факті, враженні чи почутті автора. Тенденційний поет виходить із якоїсь соціальної, політичної чи загальної теоретичної тези, яку хоче донести до людей. Натомість, замість розумових аргументів, він використовує поетичні образи, немов ілюстрації до тексту» [87].

Тенденцією називають намагання автора вплинути на читача, схиляючи його до своєї точки зору або оцінки певного факту чи явища. В історії літератури є приклади не найуспішніших та художньо слабких творів, створених на основі тенденційного мистецтва, серед яких чимало творів соціалістичного реалізму. Однак є й яскраві приклади заангажованої літератури, такі як твори письменників-націоналістів або поетів «празької школи»: Є. Маланюка, О. Теліги, О. Ольжича, О. Стефановича, І. Ірлявського, а також письменників-шістдесятників, таких як В. Симоненко, Ліна Костенко, М. Вінграновський, В. Стус, П. Скунець.

П. Іванишин слушно зауважує, що хоча орієнтація на чисте мистецтво призвела до появи низки творів сумнівної вартості, естетизм сам по собі не завжди гарантує художню досконалість. «Естетизм, – зазначає літературознавець, – не завжди рятує від художньої неповноцінності. Окрім естетичного задоволення, твір має підштовхувати читача до певної ідеї, що впливає на індивідуальне життя та життя суспільства в цілому, ідеально – сприяє вдосконаленню і підвищенню рівня як окремих осіб, так і спільноти.

Свідома відмова від ідеології, на жаль, часто перетворюється на втечу від художності» [42].

Ідея твору втілюється через всі його основні елементи: проблематику, образ головного героя, систему персонажів і сюжет. Проблема твору полягає у розгляді важливих життєвих питань на різних матеріалах, чи то реальних сучасних подіях, чи історичних, чи навіть вигаданих або фантастичних.

Проблема в літературному творі завжди присутня, хоча не завжди має гострий характер. Наприклад, автори «жіночих» романів часто уникають глибоких і складних проблем, зосереджуючи увагу на загальноприйнятих ситуаціях: як складеться доля молоді, розумної та красивої жінки й молодого чоловіка, які стикаються з труднощами, але зрештою долають їх і щасливо одружуються. Подібні проблеми є досить загальними і банальними. Аналогічно, проблеми класичних детективів часто не відрізняються складністю, зосереджуючись на простому запитанні: хто і як скоїв злочин.

Проблеми можуть виникати в різних сферах відносин, таких як особа і суспільство, творець і мистецтво, людина і історія, людина і природа, тощо. Відповідно до цього, в літературознавстві існує класифікація основних проблем, які можуть бути порушені в художньому творі. Серед них виділяють: суспільно-політичні, національно-історичні, філософські, загальнолюдські, соціальні та морально-етичні проблеми. Сукупність усіх проблем, порушених у творі, називається проблематикою.

Тема та ідея формують ідейно-тематичну (або проблемно-тематичну) основу твору, яка, за словами Р. Гром'яка, «вимагає відповідної жанрової структури, композиції та виступає важливим чинником стилю» [42, с. 663]. Ці поняття часто розрізняються умовно, хоча в творі вони характеризуються, перш за все, через його зміст.

Ідейно-тематична основа твору зазвичай є складною, оскільки і сама дійсність різноманітна. Письменники зображують не тільки окремі життєві

явища, а й їх взаємозв'язки з іншими явищами. Тому під час аналізу твору важливо визначати не лише основну тему, а й побічні (додаткові) теми, що стосуються різних частин твору, епізодів, персонажів чи окремих образів. Таким чином, тематика твору охоплює його загальний зміст і певні деталі, що формують його структуру.

Поняття «тематика» є ширшим, ніж поняття «тема». Наприклад, у трилогії «Прапорonosці» О. Гончара зображено події Другої світової війни, зокрема героїчні бої на територіях Румунії, Угорщини та Чехословаччини в 1944–1945 роках. Основна тема цієї трилогії – зображення героїчного походу Радянської армії під час визволення цих країн від фашистської окупації. Однак тематика твору включає не тільки основну тему, а й низку інших, як більш загальних, так і більш конкретних. Тому тематика трилогії є широкою і складною, оскільки вона відображає різноманіття явищ життя.

Термін «тема» також використовується для визначення сфери життя, з якої письменник бере матеріал для зображення у творі. Ми можемо говорити про селянську тему, тему праці, батьківщини, кохання тощо. У широкому значенні цей термін необхідний літературознавству для характеристики літературного процесу, адже за його допомогою визначаються теми, які розробляються в літературі того чи іншого періоду.

Кожний історичний період ставить на передній план певні теми, які привертають увагу багатьох письменників. На ці актуальні теми з'являється безліч творів, які, однак, не є однаковими; реальність багатогранна, і письменники звертають увагу на різні аспекти життя, по-своєму підходять до них. Наприклад, події громадянської війни зображені у творах І. Корнійчука, В. Сосюри, П. Тичини та інших. Кожен із цих авторів розкриває тему на основі різних життєвих фактів і подій, підходить до неї з власного погляду, вносячи свої думки, почуття та переживання.

Аналіз теми твору є важливою частиною його дослідження. Щоб зрозуміти, як в творі відображена реальність – повноцінно чи поверхнево, правильно чи хибно, через характерні чи випадкові риси, слід, перш за все, визначити, які саме життєві явища зображені, які проблеми порушено. Визначаючи тему твору, ми встановлюємо, які явища життя вона охоплює і в якому контексті їх потрібно вивчати. Під час цього важливо звернути увагу на актуальність теми, її суспільне значення в контексті епохи, в якій був написаний твір. Зазвичай найбільше зацікавлення викликають твори, що відображають сучасність. Читачів хвилюють ті твори, які відображають їхню епоху. Тому вимога сучасної теми є однією з основних для письменників і критиків.

Проте це не означає, що слід відмовлятися від тем минулого, зокрема важливих історичних подій та постатей. Видатні письменники здатні бути сучасними навіть у творах про минуле: вони фокусуються на таких подіях і явищах, що мають значення і для наступних поколінь, та висвітлюють питання, що є важливими для сучасників (як у «Гайдамаках» Т. Шевченка, «Захарі Беркуті» І. Франка, «Данилові Галицькому» М. Бажана).

Визначні художні твори відображають такі події і явища, що мають величезне значення для життя народу. Письменник не лише зображує життя, а й пояснює його, даючи оцінку змальованим явищам. Розкриття ідейно-тематичного змісту твору означає показ того, як письменник розуміє певні явища життя і як оцінює їх.

Важливо пам'ятати, що в літературному творі відображено лише те, що письменник вважає важливим і суттєвим у зображених явищах, те, що відкриває його розуміння певних сторін реальності. Коли письменник обирає коло явищ для зображення у творі, він виходить із певних позицій. У його свідомості виникають ідейні проблеми, що повинні бути вирішені в рамках твору.

Слід зазначити, що здатність піднімати актуальні та глибокі проблеми залежить від рівня таланту автора. Однак сучасне літературознавство в першу чергу звертає увагу на літературу, в якій автори порушують нетривіальні проблеми відповідно до обраної теми.

Висновки до розділу 1

Останніми роками спостерігається значне зростання інтересу до вивчення щоденникової спадщини видатних українських письменників ХХ століття. Головною причиною цієї уваги, на нашу думку, є процес державотворення, в якому гуманітарні науки займають важливе місце. Відповідно, увага спрямована не лише на художні твори та наукові праці, але й на документальну та мемуарну літературу, зокрема, на щоденники письменників, що дають змогу в неформальній, доступній і зрозумілій формі висловлювати особисті думки та оцінки історичних подій, культурних і політичних рухів.

Сьогодні разом із художньою літературою, есеїстикою та публіцистикою на перший план виходять різні мемуарні жанри: щоденники, записні книжки, листи, спогади тощо. Тепер серед літературознавців триває дискусія щодо визначення жанру письменницьких щоденників. З огляду на результати нашого дослідження, ми схильні вважати щоденник жанром мемуарно-автобіографічної літератури або "метажанром", де автор згадує події особистого життя на тлі історичних подій.

Мемуарно-автобіографічні жанри набули популярності після проголошення незалежності, коли з'явилася можливість об'єктивно осмислити історичне минуле України, відновити імена письменників, які були забуті або вилучені з літературного процесу, а також опублікувати твори, що раніше зберігалися "в шухлядах", включаючи щоденники

письменників, які до того мали маргінальний характер і публікувалися рідко, здебільшого після цензури.

Нині щоденник є об'єктом досліджень різних гуманітарних наук: історії, лінгвістики, культурології, народознавства, літературознавства, педагогіки, психології. Це дослідження, яке розпочалося в 20-х роках ХХ століття в літературознавстві, сьогодні набуває нової актуальності та є перспективним для подальших наукових розробок.

Ідейно-тематичні домінанти художнього твору – це основні ідеї та теми, які визначають зміст, спрямованість і сенс твору. Вони утворюють основу, навколо якої будується текст, і відображають світогляд, морально-етичні чи соціально-політичні погляди автора. Ідейно-тематичні домінанти є основою для аналізу твору, поглиблюють його розуміння та дозволяють зв'язати текст із культурним і соціальним контекстом.

РОЗДІЛ II

«ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСИ» О. ДОВЖЕНКА – ДОКУМЕНТ ДОБИ

2.1. Історія написання щоденників

О. Довженко залишив значний творчий доробок: 12 фільмів, 13 кіносценаріїв, 2 п'єси, 20 оповідань, автобіографічну повість, нариси та статті. Проте ще більше задумів так і не було реалізовано. В його щоденникових записах 1949 року їх налічувалося понад п'ятдесят. Цікаво, що в останні роки життя він все більше звертався до літературної діяльності. Як свідчить запис у його «Щоденнику» від 7 листопада 1945 року: «Моя основна мета в житті не кінематографія... Я б хотів померти після того, як напишу книгу про український народ, яка стане настольною книгою і приносить людям радість і розуміння життя» [23, с. 534].

О. Довженко як письменник і кінорежисер були нероздільними. Він завжди ставив свої фільми лише за власними сценаріями і володів великим творчим потенціалом. Важко уявити, скільки втратила українська і світова культура через його передчасну смерть. У своїй творчості він органічно поєднував ролі кінорежисера, прозаїка, драматурга і публіциста. Літературна спадщина Довженка вражає своєю лаконічністю, образністю та правдивістю. Відомий правозахисник Є. Сверстюк називав його «першим дисидентом в СРСР, настільки прямим і відвертим, що його засудив сам Сталін із Політбюро» [6, с. 34].

Літературна спадщина Довженка сприймається як єдиний літопис національної катастрофи України. Кожен рядок його робіт пронизаний болем за долю українського народу, що яскраво видно, наприклад, в записах його «Щоденника». Вони стали важливим документом своєї епохи, а Є. Сверстюк називає їх «унікальними апеляціями до Правди у ХХ столітті» [6, с. 134]. Сам

же автор скромно називав свої записи «записними книжками». У них можна відчутти не тільки художній розмах думки та любов до життя, але й глибокі роздуми про війну і її трагічні наслідки для народу.

Перше скорочене видання «Щоденника» було опубліковано в 1958 році, а пізніше його публікації продовжували з'являтися в збірках творів письменника. Ці публікації стали справжньою сенсацією в той час, хоча часто публікувалися з правками. У 1990 році вийшло найбільш значне видання «Щоденника», яке включало більшу частину записів (1941–1956). Однак, не всі записи було оприлюднено: частина була знищена самим автором у періоди найбільшої небезпеки для нього.

Збереження творчого архіву О. Довженка було здійснено у три етапи. Перша частина була знищена під час війни, друга була зібрана післявоєнною дружиною Юлією, а третя частина – з 1953 року, коли митцеві документи передавалися до архіву. Зокрема, значну частину матеріалів було збережено Ю. Солнцевою, і частина записів потрапила до московських архівів. Архів О. Довженка вважається важливим джерелом для досліджень його творчості, хоча й зберігає деякі обмеження на доступ до частини особистих записів.

Згодом Ю. Солнцева передала частину матеріалів та особистих речей О. Довженка до меморіального музею в Сосниці, Київської кіностудії, а також до шкіл і гімназій, де були створені спеціальні кімнати чи куточки, присвячені творчості її чоловіка. Після її смерті в жовтні 1989 року частина документів та меморіальних предметів була передана в українські архіви.

28 лютого 2013 року в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва відбулася важлива подія – презентація найповнішого видання щоденників митця «Олександр Довженко. Щоденникові записи. 1939–1956». Це результат спільної роботи українських та російських кінознавців і архівістів. Упорядниками стали В. Забродін і Є. Марголіт, а текст готували В. Забродін, А. Євстигнеєва (для російської частини) та

О. Чугунова, С. Тримбач (для української). «Щоденникові записи» стали першим науковим виданням текстів О. Довженка, що базується на рукописах, які зберігаються в особистому фонді письменника (№ 2081) в РДАЛМ.

Виявилось, що в московських архівах зберігається не так багато не опублікованих раніше матеріалів. У передмові до видання редактори Є. Марголіт і С. Тримбач попереджають, що ті, хто шукає сенсаційні відкриття чи відверті зізнання в щоденникових записах Олександра Довженка, будуть розчаровані.

Упорядники на 979 сторінках публікують матеріали з 25 зошитів, замість чотирьох, як було раніше. Крім того, книга містить опис джерел, що включають інформацію про місце зберігання, матеріали, на яких були зроблені записи, кількість сторінок кожного зошита, авторські примітки тощо. Особливою цінністю є записи довоєнного періоду 1939–1941 років.

Щоденникові записи публікуються згідно з матеріалами, що зберігаються в РДАЛМ (Ф. 2081. Оп. 1. Од. збер. 583–586, 588–590, 595, 596, 598, 600, 605, 611, 613–615, 619, 624–628, 632, 640, 641). «Щоденник» О. Довженка вважається «однією з найяскравіших пам'яток живої української мови», оскільки правила української орфографії в його час змінювались. Публікатори намагалися зберегти унікальні особливості мови автора, навіть якщо вони не зовсім відповідають сучасним літературним нормам. Це дає змогу ознайомитися з «автентичним мовним світом людини, яка в багатьох випадках вважала себе письменником». Такий підхід є концептуальним, оскільки О. Довженко часто ототожнював себе з народом, його долею, драмою і трагедією, а отже, й з мовою цього народу.

Загалом, нові опубліковані щоденникові записи О. Довженка не сильно відрізняються за темами від раніше оприлюднених. У них він продовжує розмірковувати про минуле та майбутнє України, її економічне становище, висловлює своє ставлення до війни та критикує помилки керівників, що

призводять до катастрофічних наслідків. Також він сумує з приводу знищення інтелігенції. Особливо відвертим і щирим автор є в частинах «Щоденника», де розглядається проблема української історії та збереження історичної пам'яті.

Щоденники О. Довженка в останні десятиліття стали предметом глибокого дослідження багатьох науковців, літературознавців та кінознавців. Вчені звертаються до аналізу ідентично-тематичного змісту, проблематики, мови, історіософських мотивів тощо.

Зокрема, книга українського кінознавця, автора численних праць про О. Довженка Сергія Тримбача «Олександр Довженко: Загибель богів» [74] є однією з найгрунтовніших робіт, у якій аналізуються не лише творчість режисера, але й його щоденники. Дослідник розкриває особисті конфлікти митця, його стосунки з радянською владою та його філософські роздуми.

Літературознавець Віталій Дончик теж досліджував прозові твори і щоденникові записи О. Довженка, аналізував літературний стиль щоденників, їхню філософську складову та культурно-історичний контекст.

Український літературознавець і есеїст Юрій Шевельов (Шерех) хоча й зосереджувався більше на літературі, також писав про О. Довженка, зокрема в контексті його культурної ідентичності та складних відносин з радянською владою. Мистецтвознавець Олександр Федорук вивчав багатогранність О. Довженка, включаючи його щоденникові записи, малюнки та ескізи.

Мистецтвознавець Дмитро Горбачов акцентував увагу на художніх і візуальних аспектах творчості митця. У своїх дослідженнях він також звертався до щоденників як джерела розуміння естетики режисера. Дослідниця Ганна Черненко, яка писала про роль особистих записів у формуванні образу О. Довженка як митця і громадянина, аналізувала також і морально-етичні дилеми, відображені у його щоденниках.

У своїх есеях та інтерв'ю сучасна мисткиня Оксана Забужко зверталася до щоденників О. Довженка як до джерела для аналізу української культури та радянської ідеології. Її інтерпретації часто мають філософський і політичний характер.

У популяризації щоденників О. Довженка брала участь і Лариса Брюховецька – кінознавиця, яка працювала над виданнями митця через збірники та публікації Української кіностудії імені Довженка.

Щоденники Олександра Довженка видавалися в кількох виданнях, найбільш відомим є публікація у серії «Літературна спадщина» за участі українських науковців. У цих виданнях містяться як оригінальні тексти, так і коментарі до них.

Щоденники Олександра Довженка є важливим джерелом для розуміння його особистості, творчості, а також суспільно-політичного життя України за часів радянської влади. Вони охоплюють різні періоди його життя і дають можливість глибше зрозуміти його погляди, внутрішній світ і складну взаємодію з радянською системою.

Щоденники Олександра Довженка, які він вів з 1939 року до своєї смерті в 1956 році, є унікальним джерелом інформації про його життя, творчість та політичний контекст епохи. Вони не були призначені для публікації, а скоріше служили для фіксації його думок, переживань і рефлексій.

О. Довженко почав писати щоденники ще до Другої світової війни, активізувався під час війни, коли він працював військовим кореспондентом і знімав документальні фільми про бойові дії. Цей період був наповнений емоційними переживаннями через трагедію українського народу, руйнування рідної землі та насильство війни. У своїх записах О. Довженко розмірковував над жахами війни, героїзмом солдатів і стражданнями цивільного населення.

Після війни Довженко відчував дедалі більший тиск з боку радянської влади. Його творчість піддавалася цензурі, а деякі його ідеї не були реалізовані через політичні обмеження. Щоденники стали способом висловлення його незгоди з політикою партії, критики радянської системи та бюрократії, що знищувала творчий потенціал митців.

Після переїзду до Москви О. Довженко ще більше відчував відрив від України, що стало постійною темою його щоденників. Він страждав через неможливість повернутися на Батьківщину та безпорадність перед політичним тиском.

Хронологія написання щоденників:

1939–1945 – війна та її наслідки: у записах цього періоду він розмірковує про героїзм солдатів, долю українського народу під час окупації та трагедію війни. Значне місце займають роздуми про роль митця у висвітленні подій війни та його обурення бюрократією, яка гальмувала його творчі проекти.

1946–1951 – конфлікти з владою: після закінчення війни О. Довженко стикався з дедалі більшими труднощами у роботі. Його ідеї часто відхиляли, а творчість зазнавала критики. Він записував свої думки про несправедливість системи, виражав обурення репресіями і знищенням української культури.

1952–1956 – останні роки життя: щоденники цього періоду є свідченням його душевного болю через стан української культури та мови. Вони відображають його розчарування у системі, відчуття безсилля перед обставинами, але водночас містять глибокі художні роздуми.

Особливостями написання щоденникових записів є фрагментарність, інтимність і щирість, особливий художній стиль. Щоденники не мали чіткої структури і були написані у формі коротких записів, які відображали події дня, думки або емоції. Записи були особистими і не призначалися для

широкого загалу. Це дозволило Довженкові бути максимально відвертим. Щоденники написані багатою мовою, насиченою образами, метафорами, символами, що робить їх подібними до літературних текстів.

Теми, що повторюються у щоденниках: критика радянської влади (О. Довженко обурювався цензурою, репресіями проти інтелігенції та знищенням української культури); любов до України (він висловлював тугу за Україною, розмірковував про її долю в складі Радянського Союзу і переживав через русифікацію); роль митця (Довженко багато писав про важливість творчості, свободи слова і моральної відповідальності митця перед суспільством); особисті переживання (щоденники розкривають його душевний стан, зокрема депресію, розчарування і самотність).

Щоденники О. Довженка були опубліковані вже після його смерті. У Радянському Союзі значна частина критичних записів була цензурована. Повна версія щоденників з'явилася лише після здобуття Україною незалежності, що дало змогу оцінити всю глибину і сміливість його думок. Щоденники стали важливим документом для дослідження радянської епохи, проблем української культури та творчості одного з найвидатніших митців ХХ століття.

Щоденники були простором для саморефлексії О. Довженка, де він розмірковує про своє життя, творчість і суспільство. У записах помітно внутрішню боротьбу письменника і режисера, який прагнув зберегти свою художню ідентичність у складних умовах радянської цензури.

У своїх щоденниках митець часто критикує радянську владу, бюрократію, обмеження свободи творчості. Він висловлював обурення втручанням чиновників у його роботу і нерідко говорив про втрати духовної та культурної свободи.

О. Довженко глибоко переживав за долю української культури, мови та народу. У щоденниках він часто звертається до теми української національної ідентичності та складного становища України в складі СРСР.

Мова його щоденників багата на метафори, образи та символи. Це не просто запис подій чи думок, а висловлення через художнє слово, що робить його записи близькими до літературних текстів. Щоденники часто є спонтанними, емоційно забарвленими записами, у яких автор фіксує свої переживання та думки про події дня.

О. Довженко багато розмірковує про мистецтво кіно, процес створення фільмів і складнощі роботи в умовах цензури. Він також записував ідеї для своїх сценаріїв і роздумував над літературними темами. У щоденниках він часто розповідав про свої почуття, переживання невдач, сумніви у власній творчості та несприйняття суспільного середовища.

О. Довженко записував свої роздуми про події Другої світової війни, колективізацію, голодомор, репресії та стан суспільства в СРСР. Щоденники відображають складні стосунки майстра з радянською владою. Він неодноразово ставав об'єктом критики, що глибоко впливало на його творчість і душевний стан. Довженко також часто звертався до описів природи, які відображають його екологічні переживання і глибокий зв'язок з рідною землею.

Щоденникові записи О. Довженка мають історичне значення – вони є джерелом розуміння епохи, розкриття особистості. Щоденники є цінним історичним документом, який дозволяє краще зрозуміти складну ситуацію творчої інтелігенції в радянський період. Ці записи дають можливість побачити Олександра Довженка не лише як митця, а й як людину з глибокими переживаннями, внутрішніми конфліктами та безмежною любов'ю до України.

Щоденники дозволяють дослідникам зрозуміти процес створення його фільмів, зокрема таких шедеврів, як «Земля», «Щорс», і його літературної творчості.

Таким чином, щоденники Олександра Довженка є важливим документом його часу та творчого життя. Вони відображають глибоку складність його внутрішнього світу, болючі переживання через втрати свободи творчості та любов до України. Ці записи є неоціненною спадщиною для вивчення не лише творчості Довженка, але й історії української культури в умовах радянської влади.

2.2. Ідейно-тематичні домінанти «Щоденникових записів» Олександра Довженка

Ступінь розвитку нації вимірюється її увагою до минулого, збереженням історичної пам'яті, заповненням прогалів у суспільному та культурному житті, включаючи біографії її видатних митців. Олександр Довженко належить до числа геніїв, що залишили глибокий слід в українській культурі та історії. Попри численні наукові дослідження, його літературна, мемуарна та епістолярна спадщина залишаються частково невисвітленими.

Духовна спадщина О. Довженка, з його оригінальним розумінням історії, є чудовим джерелом для виховання національної самосвідомості та патріотизму в молоді. Митець ставить перед читачем питання: «Хто ми як нація?». Щоб дати відповідь, він пропонує розглядати історію як щось живе, що триває, а не лише як те, що вже стало частиною минулого людства. Лише за цієї умови, на думку письменника, можна відчувати себе творцем історії і, отже, частиною нації. «Народ досягає свого щастя тільки тоді, коли зберігає звичаї своєї давнини, свої прості характерні риси і свою незалежність», – зазначав він у збірці «Материні пісні» [22, с. 52].

Для О. Довженка історія – це не лише минуле. Кожного співвітчизника він вважає її творцем. Як минуле втілюється у сучасному, так і «сучасне завжди лежить на шляху від минулого до майбутнього... дороге й святе мое сучасне... стане також колись минулим», – пише він у кіноповіді «Зачарована Десна» [20, с. 80]. Історичний час, за словами митця у «Землі», об'єднує «всі труднощі, злигодні та героїзм минулого, пристрасті сучасного і передчуття своєї історичної долі» [22, с. 132]. Отже, для О. Довженка характерна особлива система часу, де минуле має надзвичайну цінність, адже воно визначає, як і наскільки кожен герой бере участь у теперішньому та майбутньому.

Вивчаючи історію українського народу, автор «Щоденникових записів» прагнув зрозуміти її сенс. «Перечитав знову історію України, – писав він 27 квітня 1942 року. – Боже, вона така сумна і безрадісна. Так невдала і безпросвітна. Без сумніву, ми погані, але більше ми нещасливі, ніж погані» [23, с. 111]. Українці мали значний потенціал для розвитку, однак історія не була до них прихильною: «Нам не судилося розцвісти в житті. Все було у нас для цього – і земля добра, і багатства, і люди чесні, працьовиті, здорові, красиві. Усе забрали, крім доброї долі. Нас погубила наша невдала географія і трагічна історія» [23, с. 230]. Географічно Україна знаходиться на перехресті інтересів багатьох народів-завойовників, які роздрібнювали її та роз'єднували народ. «Немає в світі іншого народу з такою страшною долею. Немає і не буде в Європі іншого "пасинка", як нас, що так безжально зневажений у своїх правах заради підлих кон'юктур» – записував він 30 червня 1945 року [23, с. 342].

Вічне гноблення українського народу як іноземними, так і власними правителями, жорстока експлуатація змушували його боротися за краще життя і свободу. Тому великий період в історії України був боротьбою за визволення. Наш народ був змушений проливати кров замість того, щоб

створювати і будувати. О. Довженко вважав, що це призвело до того, що у 50-х роках ХХ століття Україна була сповнена бідними селами, в містах було мало і вони здебільшого невеликі, а великі споруди – рідкість. Біда нашого народу в тому, що, перебуваючи на «пограниччі», він не зміг знайти в собі сили і мудрість подолати процеси денационалізації та руйнування національної свідомості, які здійснювалися різними імперськими режимами протягом століть. Велика вина за це лежить на політичних лідерах, які позбавили можливості кинути виклик долі.

Починаючи з 20–30-х років, О. Довженко перебував під ретельним наглядом НКВС, і на нього було заведено формуляр, де він проходив під прізвиськом «Запорожець». Це прізвисько можна пояснити його козацьким походженням та присутністю козацької тематики в його творчості. Протягом кількох років кожен його крок фіксувався, його постійно підслуховували, за ним стежили, а доноси писали на кожному кроці. Він перебував під неофіційним наглядом вдома, на роботі та навіть на гостинах, про що був свідомий. Митець відчував обмеження в своїх розмовах, завжди демонструючи повагу до Сталіна. Лише в самоті зі своїм щоденником він міг бути по-справжньому собою.

У «Щоденнику» порушуються важливі питання української історії. О. Довженко описує загибель цілих армій не з історичної точки зору, а через соціально-гуманітарні призми. У часи, коли офіційна ідеологія вимагала культу Сталіна, і його прославляли у мистецтві, О. Довженко намагався уникати цієї теми. Хоча з огляду на обставини він не відкрито засуджував політику вождя та партії, він і не складав йому хвалебних оди. Письменник розумів, що причиною багатьох поразок у війні були масові репресії та голод, які переживала країна в попередні роки.

З нотаток у «Щоденнику» видно, що митець у певні моменти свого життя мав сумніви. Наприклад, у серпні 1942 року, складаючи творчі плани,

він подумки намітив написати оповідання під умовною назвою «Пісня про Сталіна» [23, с. 247]. Однак, судячи з того, що цей твір так і не був написаний (а за умовами часу він повинен був стати пріоритетним), можна зробити висновок, що він зрештою відмовився від цього задуму.

Дослідник В. Марочко зазначає, що хоча статистика втрат, які поніс український народ між 1917 і 1942 роками, у О. Довженка є точнішою, при цьому важливим є не лише кількість жертв, а й те, як він трактує ці втрати [45, с. 265]. Кінорежисер виділяє соціально-політичні чинники, що призвели до таких втрат: розкуркулення, заслання, голод і репресії. За його підрахунками, загальні втрати за роки війни склали близько 40 мільйонів осіб.

Багато цінного у розумінні світогляду О. Довженка міститься в «Щоденниках» О. Гончара. Цікаві його записи від 5 січня 1994 року, в яких він доходить висновку, що О. Довженко відчував себе по-справжньому вільним лише на фронті, коли смерть була близько. Майже весь час йому доводилося працювати в атмосфері терору, намагаючись захистити себе. «Довженко – істинний геній», – писав О. Гончар 2 лютого 1994 року, – «але геній більше в задумах, аніж у звершеннях. Повністю здійснити свої плани йому не дозволив режим, а частково й він сам себе стримував...» [15, с. 511]. Проте, на думку письменника, зважаючи на суворість тоталітарної системи, важко знайти іншу постать в літературі ХХ століття, яка б так глибоко і відверто висловлювала свої думки про життя України та світу того часу.

В. Марочко зазначає, що О. Довженко вмів «дуже вичерпно й професійно» оцінювати драматичні періоди української історії, незважаючи на те, що не був професійним істориком. Для розуміння історичних процесів кінорежисер використовував термін «епоха» – «епоха Богдана», «епоха Леніна», «епоха Сталіна». З його щоденникових записів видно, що він постійно звертався до історії України, перечитував відповідні джерела. «До

козацької слави і героїчного минулого періоду Хмельниччини Довженко звертався, шукаючи колоритні образи українських патріотів і пояснення бездержавності українського народу», – зазначає дослідник [45, с. 26].

Особливо важливо, що О. Довженко не боявся висвітлювати темні й страшні сторінки української історії. Як і Т. Шевченко, який виступав проти ідеалізації минулого, він іноді критично ставився до нього. Однією з головних причин важкого становища українського народу він вважав втрату національної гідності, що стало особливо очевидним із початком війни. У 1942 році, під час найбільших труднощів боротьби з німецькими загарбниками, коли нація була під реальну загрозою знищення, він записує в «Щоденнику» слова, сповнені болю: «У нас абсолютно немає правильного уявлення про себе в контексті дійсності та історії. У нас немає національної чи народної психіки. Ми не маємо справжнього почуття гідності, а почуття свободи існує у нас як індивідуалізм, анархізм, як поняття волі» [23, с. 219].

Індивідуалізм українця, за Довженком, має не лише позитивні, але й негативні наслідки, оскільки часто приводить до бажання «бути отаманом». Це, на думку письменника, є однією з причин роз'єднаності народу в критичні історичні моменти. Він вважає, що відсутність державницької психології в українців є наслідком багатовікової політики колонізації, русифікації та онімечування. «Наш народ нагадує мені тютюн, – зауважує Довженко. – Його весь час пасинкують. У нього велике листя, але цвіту майже немає» [23, с. 110].

Велику частину відповідальності за важке становище, в якому опинилася країна, О. Довженко покладає на радянських лідерів, звинувачуючи їх у нерозумності та некомпетентності, а також у байдужості до національної культури та долі народу. Його особливо обурювало те, що в Україні фактично була заборонена історія, молодь не виховувалася на прикладах героїчного минулого українського народу, майже нічого не знала

про своїх національних героїв, через що була позбавлена джерел патріотизму. У цьому аспекті ситуація за радянських часів була навіть гірша, ніж за російського царизму, де русифікаційна політика також сприяла тому, що українці не знали своєї історії, не усвідомлювали свою окремішність і не прагнули до незалежності.

Невизначеність українського менталітету, як характерної риси національної душі, О. Довженко ілюструє через сторінки своїх літературних творів, зокрема в «Щоденнику», де він висвітлює найкращі риси українців, що передавалися з покоління в покоління: працелюбність, безмежну любов до рідної землі, миролюбність, доброзичливе ставлення до інших народів, гостинність, щедрість, пошану до жінки, пісенність та співучість.

Будучи впевнений, що «історія – це рівновага всіх духовних сил і здібностей народу» [23, с. 99], О. Довженко закликав до вивчення історії, дослідження пам'яток минулого, які є святинєю для народу, і виражав сум через знищення багатьох історичних пам'яток під час німецької окупації. Навіть у часи війни він вважав за необхідне вносити до свого «Щоденника» записи про культурні цінності, які були знищені нацистами. «Двадцятий вік помстився», – робив сумний висновок митець. – «Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого століть. Ооставив лише биту цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарану землю» [23, с. 280].

Ще більше обурювало О. Довженка те, що народні скарби продовжували знищувати й після війни. «Я зневажаю уряд України за його скотиняче ставлення до культурних пам'ятників своєї старовини. У нього немає любові до народу. Народ має багато підстав ненавидіти всіх нас за це», – висловлював він свою відкриту і сміливу критику більшовицьким керманічам [23, с. 788]. І це не було безпідставним: за знищення українських святинь радянська влада не лише не покарала, але й нагороджувала винних.

О. Довженко вбачав у цьому прояв національної політики комуністичної партії, метою якої було стерти зі свідомості українського народу пам'ять про його минуле.

Іншою важливою рисою О. Довженка, на яку звертає увагу О. Гончар, була здатність на основі аналізу історії передбачати майбутнє. Він хвилювався, чи не виросте покоління, яке не бачило війни, нестатків, голоду, яке не знає історії свого народу. Він сумнівався, чи не буде це покоління споживацьким, чи матиме воно високі моральні ідеали, чи зможе його захопити мистецтво і література [15, с. 162]. Як показав час, ці побоювання були абсолютно обґрунтованими.

Висновки до розділу 2

Щоденники Олександра Довженка – це унікальний творчий документ, що охоплює період з 1939 до 1956 року. Їх історія написання тісно пов'язана з особистими переживаннями митця, політичною ситуацією в Радянському Союзі та внутрішнім конфліктом між його творчими ідеалами й вимогами тоталітарного режиму.

Щоденникові записи є цінним джерелом для розуміння історичного контексту тоталітарної епохи, особливо стану культури, цензури та особистої свободи митців. Нотатки показують, як тоталітарний тиск впливав на творчих людей, змушуючи їх шукати вихід у внутрішніх роздумах, водночас зберігаючи віру в ідеали.

Щоденники О. Довженка висвітлюють болюче питання української ідентичності в умовах радянського знеособлення та централізації. Митець не лише описує проблеми, але й прагне знайти духовний шлях до їх вирішення. Ці записи вчать чесності перед собою та суспільством, сміливості у відстоюванні своїх поглядів і глибокої любові до Батьківщини. Вони залишаються актуальними й сьогодні, нагадуючи про цінність свободи слова,

значення мистецтва в житті суспільства та важливість боротьби за правду і людяність.

Таким чином, щоденники Довженка – це не лише автобіографічний твір, а й духовний заповіт, що поєднує історію, мистецтво і філософію.

РОЗДІЛ II
МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ
ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ О. ДОВЖЕНКА
УЧНЯМИ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Аналіз навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників в аспекті досліджуваної проблеми

Вивчення щоденникових записів Олександра Довженка відповідно до навчальної програми з української літератури [82-83] є важливим для глибшого розуміння творчості митця. Щоденники є цінним джерелом, яке відображає його світогляд, філософські роздуми, ставлення до суспільства, культури та мистецтва.

Щоденники О. Довженка зазвичай вивчаються в старших класах (10–11), коли учні готові до глибшого аналізу та інтерпретації текстів. Цей матеріал доречно розглядати в тій частині розділу, який присвяченого українській літературі ХХ століття, зокрема добі соцреалізму, репресій, а також періоду «відлиги». Вивчення щоденникових записів доповнює знайомство з кінематографічною та літературною спадщиною майстра. Щоденники розкривають історичний контекст доби, дозволяють глибше зрозуміти світогляд митця і його ставлення до суспільства.

Мета вивчення щоденників відповідно до навчальної програми:

- формування в учнів уміння аналізувати біографічні джерела як відображення історичної доби, критичного мислення через оцінку поглядів Довженка на життя, мистецтво, природу, патріотизм, творчість, емоційно-ціннісного ставлення до питань національної ідентичності, свободи творчості, суспільної відповідальності;

- розвиток навичок роботи з документальними джерелами, здатності розпізнавати філософські ідеї в текстах, розуміння взаємозв'язку між особистими переживаннями автора та їхнім відображенням у творчості.

Ключові питання для аналізу:

- особистість автора: як Довженко оцінює свій внесок у мистецтво? які його переживання щодо української культури, мови, суспільства?
- естетика і творчість: що таке справжнє мистецтво з точки зору Довженка? як щоденники відображають конфлікт митця з вимогами радянської системи?
- історія і суспільство: які історичні події вплинули на світогляд Довженка? як автор осмислює події Другої світової війни, колективізації, репресій?
- національна ідентичність: що означає бути українцем у світлі роздумів Довженка? як автор розмірковує про майбутнє України?
- морально-етичні дилеми: як у щоденниках розкривається внутрішній конфлікт митця між ідеалами і реальністю?

Сучасні методисти та вчителі-практики В. Коваль [37], Р. Мовчан [47], В. Саєнко [61], Б. Чернишенко [88] пропонують використовувати такі методи і прийоми роботи над щоденниковими записами:

- читання і аналіз уривків щоденників: виразне читання з подальшим обговоренням, визначення ключових ідей та їх обґрунтування;
- інтерактивні методи: дискусії на тему свободи творчості, рольові ігри (уявлення себе на місці митця в складних історичних умовах),
- письмові роботи: есе на тему «Світогляд Олександра Довженка», твір-роздум на тему «Чи може митець бути вільним у тоталітарному суспільстві?»;
- встановлення міжпредметних зв'язків: історія (аналіз контексту доби), мистецтво (перегляд і обговорення фільмів О. Довженка, зокрема «Земля»).

Після вивчення щоденників учні повинні:

- розуміти світогляд Олександра Довженка і його значення для української культури;
- аналізувати зв'язок між історичними подіями та творчістю митця;
- формулювати власне ставлення до філософських і морально-етичних проблем, які постають у щоденниках;
- відчувати цінність свободи слова, національної ідентичності та мистецтва.

Сучасні вчителі закладів загальної середньої освіти підкреслюють важливість вивчення «Щоденника» Олександра Довженка в освітньому процесі, оскільки цей документ надає глибоке розуміння його особистості, творчості та історичного контексту. Загалом, методисти наголошують на значущості «Щоденника» митця як цінного освітнього ресурсу, що сприяє формуванню національної свідомості, моральних цінностей та критичного мислення учнів.

Таке вивчення сприяє формуванню критичного мислення, глибшому розумінню історичних подій і стимулює любов до української культури.

У підручниках з української літератури [77-81] для старших класів зазвичай розглядаються такі його твори:

- «Зачарована Десна»: автобіографічна кіноповість, що відображає дитячі спогади автора та його любов до рідної природи. Цей твір допомагає учням зрозуміти формування світогляду митця та його естетичні погляди.
- «Україна в огні»: кіноповість, присвячена подіям Другої світової війни, яка розкриває трагедію українського народу в цей період.
- «Щоденник»: записи, що містять роздуми О. Довженка про життя, мистецтво та долю України в роки війни. Вивчення цих записів сприяє глибшому розумінню особистості автора та історичного контексту його творчості.

Підручники з української літератури для 11 класу за редакцією О. М. Авраменка, Р. В. Мовчан [80] та інших містять розділи, присвячені життю та творчості Олександра Довженка. У них надається аналіз його основних творів, біографічні відомості та контекст епохи, в яку він творив. Вивчення творчості Довженка в школі сприяє формуванню в учнів розуміння національної ідентичності, історичної пам'яті та естетичних цінностей українського народу.

Щоб розробити методичні рекомендації щодо вивчення щоденникових записів О. Довженка в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти, зокрема, на уроках української літератури, вважаємо за потрібне провести анкетування серед учителів-практиків з проблеми дослідження.

Ми звернулися до респондентів – 10 учителів української літератури м. Глухова, як до високваліфікованих фахівців, з проханням допомогти в магістерському науковому дослідженні, мета якого полягає в розкритті особливостей ідейно-тематичного змісту, проблематики та жанрової структури щоденників видатного українського письменника ХХ ст. О. Довженка; теоретичному й експериментальному обґрунтуванні змісту, форм, методів роботи над щоденниковими записами в освітньому процесі; розробці методичних рекомендацій щодо вивчення письменницьких щоденників учнями закладів загальної середньої освіти.

Респондентам потрібно було відповісти на десять запитань анкети, підкресливши ту відповідь, яка, на їхню думку, є правильною, чи запропонувати (за бажанням) власний (альтернативний) варіант відповіді. Результати моніторингу розголошенню не підлягають і були використані лише в магістерському дослідженні. Анкета є анонімною (*Додаток А*).

Зміст анкети:

1. Чи вважаєте Ви актуальною в наш час літературну спадщину О. Довженка?

- а) так;
- б) ні;
- в) Ваш варіант відповіді _____

2. Оцініть, будь ласка, значення використання літературного доробку О. Довженка для виховання національної свідомості й патріотизму учнів закладів загальної середньої освіти:

- а) високий;
- б) достатній;
- в) середній;
- г) низький.

3. Оцініть, будь ласка, рівень ознайомлення Ваших учнів з письменницькими щоденниками:

- а) високий;
- б) достатній;
- в) середній;
- г) низький.

4. Які труднощі виникають у здобувачів освіти під час вивчення письменницьких щоденників на уроках української літератури?

Ваш варіант відповіді _____

5. Який вплив на учня, на Вашу думку, може мати дослідження письменницьких щоденників під час вивчення художніх творів?

- а) сприяє підвищенню пізнавального інтересу до предмета;
- б) сприяє досягненню виховної мети;
- в) формує навички критичного мислення;
- г) практично ніяк не впливає;
- д) відволікає учня від теми уроку.

6. Який вплив на розвиток національної свідомості й патріотизму учнів мають уроки української літератури, під час яких вивчається творчість О. Довженка?

а) позитивний;

б) негативний;

в) Ваш варіант _____

7. Чи використовуєте Ви історичний контекст на уроках української літератури?

а) так;

б) ні;

в) Ваш варіант відповіді _____

8. Якими загальнодоступними Web-ресурсами та навчально-методичними матеріалами Ви користуєтесь при підготовці до уроків української літератури?

Ваш варіант відповіді _____

9. Якою літературою Ви порадили б скористатися для підготовки до уроків за творчістю О. Довженка?

Ваш варіант відповіді _____

10. Які завдання і запитання Ви порадили б використовувати на уроках української літератури з метою вивчення ідейно-тематичних та жанрово-стильових доміант письменницьких щоденників?

Ваш варіант відповіді _____

У результаті проведеного нами анкетування маємо такі підсумки:

На запитання «Чи вважаєте Ви актуальною в наш час літературну спадщину О. Довженка?» всі 10 учителів (100%) дали ствердну відповідь.

Значення використання літературного доробку О. Довженка для виховання національної свідомості й патріотизму учнів закладів загальної середньої освіти усі 10 респондентів (100%) визначили на високому рівні.

Рівень ознайомлення учнів з письменницькими щоденниками 5 учителів (50%) визначили як достатній, 3 (30%) як середній, 2 (20%) як низький. Що є свідченням актуальності і великої практичної значущості нашого дослідження.

Серед труднощів, які виникають у здобувачів освіти під час вивчення письменницьких щоденників на уроках української літератури, вчителі-словесники назвали низький рівень умінь здійснювати ідейно-тематичний аналіз літературних творів, не розуміння контексту доби, великий обсяг щоденників, що ускладнює їх прочитання.

На запитання «Який вплив на учня, на Вашу думку, може мати дослідження письменницьких щоденників під час вивчення художніх творів?» усі опитані вчителі зазначили, що цей вид діяльності сприяє підвищенню пізнавального інтересу до предмета, досягненню виховної мети уроку, формує навички критичного мислення.

Усі респонденти (100%) одноголосно визначили, що лише позитивний вплив на розвиток національної свідомості й патріотизму учнів мають уроки української літератури, під час яких вивчається творчість О. Довженка.

На запитання «Чи використовуєте Ви історичний контекст на уроках української літератури?» 7 учителів (70%) відповіли ствердно і 3 педагоги (30%) заперечили це.

У ході анкетування нами виявлено, що практично всі вчителі (100%) використовують сучасні освітні технології у педагогічній діяльності, користуються при підготовці до уроків загальнодоступними Web-ресурсами («На Урок», «EdEra», «Всеосвіта» та ін.) та навчально-методичними матеріалами, наданими СОППО, Центром професійного розвитку

Глухівської міської ради, закладами вищої освіти, які здійснюють підвищення кваліфікації.

Щодо літератури, якою словесники радять користуватися для підготовки до уроків за творчістю О. Довженка, то опитані називають наукову і науково-методичну продукцію викладачів Глухівського НПУ ім. О. Довженка: збірники матеріалів конференції, навчально-методичні посібники, статті, тези тощо. На жаль, учителі не змогли поради конкретну літературу, якою можна скористатися для підготовки до уроків з вивчення щоденникових записів О. Довженка. Такі результати демонструють низький рівень освіченості в даному питанні вчителів-практиків, а також у необхідності й актуальності заявленого нами дослідження.

На запитання «Які завдання і запитання Ви порадили б використовувати на уроках української літератури з метою вивчення ідейно-тематичних та жанрово-стильових домінант письменницьких щоденників?» вчителі назвали такі: ментальні карти, есе, сенкан, міні-проекти, інтерв'ю з письменником, лист до письменника, написання власної сторінки щоденника тощо.

Спираючись на результати аналізу навчальних програм і підручників, методичної літератури, анкетування вчителів-практиків, можемо зробити загальний висновок про те, що на даному етапі розвитку методичної науки актуальним є аналіз і вдосконалення сучасних інноваційних форм і методів вивчення щоденникової спадщини О. Довженка здобувачами загальної середньої освіти. Тому пропонуємо розроблені нами методичні рекомендації щодо вивчення письменницьких щоденників учнями закладів загальної середньої освіти.

3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення письменницьких щоденників на уроках української літератури в старших класах

Вивчення письменницьких щоденників – це унікальна можливість ознайомити учнів із внутрішнім світом автора, його роздумами, переживаннями та контекстом створення творів. Методика цього процесу включає декілька основних етапів і підходів.

По-перше, вчителю літератури слід підготувати учнів до вивчення письменницьких щоденників – ознайомити з жанром щоденника. Потрібно пояснити, що щоденник – це особливий тип тексту, який має інтимний, особистісний характер, часто не призначений для публікації. Можна обговорити, як щоденники розкривають внутрішній світ письменника та впливають на розуміння його творчості.

По-друге, слід вдатися до контекстуалізації: розказати про історичні, соціальні та особистісні обставини, за яких автор писав щоденник, встановити зв'язок між подіями в житті автора та змістом його художніх творів.

Далі потрібно озвучити цілі вивчення щоденника. Наприклад: зрозуміти авторські ідеї, аналізувати стиль письма, знаходити паралелі з художніми творами.

Наступним етапом уроку може бути робота з текстом: читання й аналіз щоденникових записів. Учитель може вибрати ключові фрагменти, підібрати уривки, які демонструють особисті переживання, роздуми про творчість, ставлення до сучасності, суспільно-політичні погляди. Наприклад: обговорення Другої світової війни чи роздумів про людину й природу у щоденниках О. Довженка.

Далі можна перейти до аналізу змісту щоденникових записів, запропонувати учням відповісти на запитання:

- Які головні теми порушує автор у щоденнику?

- Як він виражає свої емоції та думки?
- Чи змінюється його тон чи настрої протягом записів?

У контексті нашого дослідження актуальним видається з'ясування ідейно-тематичних домінант щоденникових записів митця. Зміст ідейно-тематичного розбору можна звести до визначення, як щоденники висвітлюють теми та ідеї, характерні для художньої творчості автора (наприклад, патріотизм, національна свідомість, самотність, криза творчості тощо).

Як уже йшлося в попередніх розділах, ідейно-тематичні домінанти – це головні ідеї та теми, які визначають змістовний і смисловий центр художнього твору. Вони є основними концептуальними положеннями, які автор прагне передати читачеві, а також темами, навколо яких будується сюжет, образи та композиція твору.

Складові ідейно-тематичних домінант, які можна визначити з учнями у щоденникових записах О. Довженка:

- тема – основне коло подій, проблем і явищ, які висвітлюються в творі.
Наприклад: тема кохання, війни, самотності, суспільної несправедливості;
- ідея – головна думка твору, авторське ставлення до зображених подій чи явищ. Наприклад: утвердження моральних цінностей, протест проти війни, пошук сенсу життя;
- проблематика – сукупність проблем, які автор порушує у творі.
Наприклад: соціальна нерівність, боротьба добра і зла, духовний пошук.

Характерними рисами ідейно-тематичних домінант є такі:

- цілісність: домінанти є ядром, яке об'єднує всі елементи твору (сюжет, образи, художні засоби);

- відображення авторського світогляду: вони виявляють погляди, переконання, моральні цінності автора;
- актуальність: часто ці домінанти відповідають на ключові питання, які хвилюють суспільство;
- множинність трактувань: залежно від читацького досвіду ідейно-тематичні домінанти можуть сприйматися по-різному.

Щоб визначити ідейно-тематичні домінанти щоденникових записів слід можна використати такі методичні прийоми і форми роботи:

- аналіз сюжету: з'ясування подій, які висвітлюються та що вони означають?
- дослідження образів: з'ясування рис героїв та як їхні вчинки розкривають головну ідею?
- визначення художніх засобів: які символи, метафори чи інші прийоми акцентують увагу на головній темі?
- з'ясування історичного і соціального контексту: які питання епохи відображені у творі?
- аналіз авторських висловлювань: чи є у тексті прямі оцінки чи узагальнення від автора?

Пропонуємо кілька прикладів вправ і завдань, які можуть бути використані для вивчення ідейно-тематичних домінант щоденників

О. Довженка на уроках української літератури:

- аналітичні завдання: прочитайте фрагмент зі «Щоденника» О. Довженка, визначте головну думку автора та її емоційне забарвлення. Наприклад: як Довженко висловлює своє ставлення до війни чи долі українського народу?
- визначення художніх засобів: знайдіть у тексті метафори, епітети, символи, які автор використовує для вираження своїх думок. Яке їхнє значення у тексті?

- порівняльний аналіз: порівняйте роздуми О. Довженка зі «Щоденника» із його художніми творами. Як ідеї з «Щоденника» відображаються в його творчості?
- творчі завдання: написання есе на тему «Чи актуальні роздуми О. Довженка для сучасного українця?»; опрацювання питання: як особисті переживання автора резонують із викликами сьогодення?
- інсценізація: створіть короткий діалог або монолог на основі роздумів О. Довженка, інсценізуйте його в класі;
- щоденник сучасника: напишіть короткий уривок власного щоденника, де висловіть свої думки про актуальні події, наслідуючи стиль Довженка;
- дискусійні завдання: дискусія в групах на тему «Чи є щоденникові записи художнім текстом, чи вони залишаються лише документом?»; дебати на тему «Чи можна вважати щоденники Довженка літературним твором на рівні з його сценаріями та прозою?».
- історико-культурний аналіз: визначте, як історичні події, описані у «Щоденнику», вплинули на особистість і творчість Довженка;
- проведення паралелей з українською історією: роздуми над питанням, як О. Довженко оцінює події, які відбувалися під час Другої світової війни? Що він думає про долю України?
- права на розвиток критичного мислення: відповіді на запитання «Чому Довженко називає свої записи «болючими»? Що для нього означає «правда мистецтва»?
- інтерпретація цитат: оберіть кілька ключових цитат зі «Щоденника» Довженка, поясніть їхній зміст і значення у контексті творчості автора;
- інтерактивні завдання: створення мапи ідей: як основні теми зі «Щоденника» Довженка (війна, Україна, людина, мистецтво) взаємодіють між собою;

- створення таймлайну життя і творчості: побудувати хронологію, яка показує ключові події життя О. Довженка, описані у «Щоденнику», та їхній вплив на його творчість.

Після вивчення щоденників на уроці можна запропонувати учням виконати творче домашнє завдання на вибір:

- опрацюйте обраний фрагмент «Щоденника» і напишіть його короткий аналіз;
- дослідіть, які риси характеру О. Довженка проявляються у його щоденниках, напишіть невелике есе;
- дослідіть і представте у вигляді міні-проєкту, як інші письменники (наприклад, Тарас Шевченко, Леся Українка) використовували щоденники для фіксації своїх думок і переживань.

З учнями старших класів доцільно провести мовний і стилістичний аналіз. Завдання можуть бути такими: зверніть увагу на стиль щоденникових записів і дайте відповідь на питання:

- Чи є вони лаконічними чи емоційно насиченими?
- Які художні засоби використовуються?
- Чи присутні елементи художньої прози?

На сучасному уроці української літератури вчитель має застосовувати інтерактивні методи навчання: дискусія, робота в групах, творчі завдання, рольові ігри тощо.

Доречно залучити старшокласників до обговорення таких питань: «Як особисті переживання автора вплинули на його творчість?» або «Чи можна вважати щоденники літературою?». Здобувачі освіти 10-11 класів із задоволенням висловлюють свою думку на філософські питання, а тому можна запропонувати поговорити про сенс життя і творчість:

1. Як ви розумієте роль мистецтва у житті людини згідно з думками Довженка? Чи згодні ви з ним?

2. Чи вважаєте ви, що творчість може змінювати суспільство? Чому?
3. Як, на вашу думку, Довженко уявляв щастя і гармонію? Чи це відповідає вашому уявленню про ці поняття?

Про національну ідентичність:

4. Чому, на думку Довженка, так важливо пам'ятати і розвивати національну культуру?
5. Чи є національна ідентичність основою для особистого розвитку? Як це відображено у його думках?

Про роль особистості в історії:

6. Яку роль, на вашу думку, відіграє індивідуальність у процесах великих історичних змін?
7. Чи можна погодитися з ідеєю, що письменник або режисер має відповідальність перед суспільством? Як це видно у творчості Довженка?

Про природу і людину:

8. Як у «Щоденнику» відображено ставлення Довженка до природи? Чи можна назвати його екологічно свідомим?
9. Чи згодні ви з тим, що природа може бути джерелом натхнення для людини, як це бачив Довженко?

Про конфлікт між ідеалом і реальністю:

10. Як ви думаєте, чи відчував Довженко конфлікт між своїми ідеалами і реаліями тогочасного суспільства? Як це вплинуло на його творчість?
11. Чи важливо для митця залишатися вірним своїм ідеалам, навіть якщо це викликає труднощі? Чому?

Про мораль і етику:

12. Чи можна погодитися з думкою О. Довженка про те, що моральна криза в суспільстві є відображенням внутрішньої кризи особистості?

13. Як у «Щоденнику» розкривається тема етичного вибору? Чи є цей вибір важливішим за інші життєві аспекти?

Ці питання стимулюють учнів до глибокого аналізу тексту та роздумів над універсальними цінностями, які в ньому закладені.

Дієвою під час вивчення щоденників видається і робота в групах. Можна поділити учнів на групи, кожна з яких аналізує окремий аспект щоденників: емоційність, історичний контекст, зв'язок із художніми творами.

Творчі завдання сприятимуть розвитку пізнавальної активності учнів. Наприклад, запропонуйте учням написати «сторінку щоденника» від імені автора або уявити, як би автор описав події сучасності.

З-поміж рольових ігор доцільно обрати «інтерв'ю» з автором, де учні ставлять запитання на основі щоденникових записів. Один з учнів при цьому може виконувати роль письменника.

З того, що можна знайти в його щоденниках, можна уявити, як би виглядало інтерв'ю з ним:

Журналіст: Олександр Петровичу, ви часто говорите в своїх записах про важливість національної самосвідомості та культури. Які, на вашу думку, основні чинники, які впливають на формування цієї самосвідомості?

О. Довженко: Я вважаю, що національна самосвідомість – це не лише історичний процес, але й велика духовна праця кожного з нас. Багато років наш народ був під чужим ярмом, і через це ми втратили нашу гідність. Я вважаю, що у кожному з нас є сила, здатність відродити нашу культуру, а саме головне – ми маємо вшановувати наших героїв, щоб молодь не була позбавлена відчуття гордості за свою націю.

Журналіст: А як ви ставитесь до радянської політики щодо культури і історії? Які відчуття викликає у вас ця ситуація?

О. Довженко: Мене це обурює. Вся моя творчість була спрямована на те, щоб народ зрозумів: наша історія, наша культура – це не щось для

забуття. Але ж система була іншою, вона намагалася стерти все, що ми мали, знищити нашу самобутність. Для мене це була велика трагедія. Втрата нашої історії, нашої культури була немислимою і нестерпною.

Журналіст: Ви говорите про втрату культури і національної гідності, але багато хто вважає вас символом українського кіно і культури. Яким чином ви бачите роль митця в такі часи?

О. Довженко: Митець повинен не лише створювати, але й думати, критично оцінювати те, що відбувається навколо. Всі ці процеси, що йдуть через болючі зміни, повинні відображатися в нашій творчості. І хоч я не завжди мав можливість працювати в повній свободі, я все одно прагнув донести правду, створювати роботи, що мали б змогу пробудити свідомість.

Щоденники О. Довженка – це, можна сказати, розмова з самим собою, де він намагається знайти відповіді на питання, які турбували його протягом життя. Вони відкривають внутрішній світ митця і дають уявлення про його прагнення і боротьбу за збереження національної ідентичності.

На етапі узагальнення та рефлексії можна обговорити, як щоденники допомогли глибше зрозуміти автора та його творчість. Запитати учнів, які ідеї чи думки автора їм найбільше запам'яталися.

Рефлексивні завдання можуть полягати в написанні есе на запропоновані учителем теми: «Що я зрозумів про письменника через його щоденники?» або «Як особисті записи автора змінюють сприйняття його творчості?».

Приклад есе на тему «Що я зрозумів про Олександра Довженка через його щоденники?»

Олександр Довженко – це не просто великий український кінорежисер, сценарист і письменник. Він став символом української культури ХХ століття, і його творчість мала величезний вплив на формування національної свідомості. Однак для того, щоб глибше зрозуміти його

світогляд, внутрішні переживання, роздуми, важливо звернути увагу на його щоденники, що стали важливим джерелом для розуміння не лише митця, а й людини, котра пережила складні етапи історії своєї країни.

Що я зрозумів про Олександра Довженка через його щоденники? Найперше – це була людина, для якої історія рідної землі, її культура, національна гідність мали беззаперечне значення. Довженко не просто створював фільми і літературні твори – він прагнув відродити пам'ять про своє минуле, вивести на поверхню біль і страждання народу, який віками страждав від чужої окупації, репресій і знищення власної культури. Його записки, хоча й були особистими, стають своєрідними маніфестами національної свідомості, що не залишаються байдужими до долі України.

Одним із найважливіших відкриттів, які я зробив для себе через його щоденники, є розуміння того, як Олександр Довженко сприймав себе як митця в умовах тоталітарного режиму. Він був постійно під наглядом НКВС, постійно відчував небезпеку, і, попри всі труднощі, він зберігав свою внутрішню свободу, прагнучи донести до людей правду про історію та культуру України. Щоденники Довженка є водночас свідченням його боротьби за право бути самим собою, за можливість висловлювати свою думку без страху бути покараним.

О. Довженко також активно рефлексував над тими трагедіями, які переживала його країна: голодомори, масові репресії, знищення культурних пам'яток. У своїх записах він не соромився висловлювати свій гнів і обурення щодо радянської влади, яка не лише ігнорувала, але й систематично знищувала історичні та культурні цінності України. Я зрозумів, наскільки глибоко цей біль був вкорінений у його свідомості – біль за загибель нації, за те, що українці були позбавлені гідності і пам'яті.

Але крім того, я побачив у Довженкові людину, яка через свої твори та роздуми прагнула знайти відповіді на складні питання. Чи є майбутнє в

української нації? Чи зможе вона зберегти свою культурну самобутність у світі, де національні ідентичності стираються під впливом великих імперій? Довженко не давав готових відповідей, але через свою творчість і свої щоденники він підштовхував нас до роздумів, до усвідомлення нашої відповідальності перед минулим і майбутнім.

Олександр Довженко виявляється не лише митцем, але й філософом, який намагався осмислити своє місце в історії та події свого часу. Його щоденники – це не просто особисті записи, це своєрідний щоденник нації, яка намагається знайти своє обличчя в умовах жорстоких історичних реалій. Через них я зрозумів, як важливо зберігати пам'ять про своє минуле, не дозволяти знищити свою ідентичність і боротьбу за своє місце в світі.

Щоденники Олександра Довженка відкрили мені глибину його душі, його біль за Україну, за її народ, і показали, що бути митцем – це не просто створювати красиві речі, а й мати мужність і відповідальність перед своєю країною, перед історією. Через його слова я почав краще розуміти, наскільки важливо зберігати свою національну гідність, навіть коли здається, що вся система прагне її знищити.

Під час вивчення письменницьких щоденників слід застосовувати інтеграцію з іншими предметами: дослідження історичного контексту, відображеного у щоденниках (історія), аналіз роздумів письменника про творчість, мистецтво, культуру (мистецтво), порівняння зі щоденниками зарубіжних письменників (зарубіжна література) тощо.

Рекомендовані методичні прийоми:

- використовуйте технології критичного мислення: складання сенканів, кластерів, діаграм;
- застосовуйте інфографіку для візуалізації основних тем і проблематики;

- створить хронологічну шкалу подій, відображених у щоденнику.

Уроки з вивчення щоденників Олександра Довженка можуть бути побудовані за такою структурою:

I. Вступна частина

- Знайомство з автором: коротке ознайомте учнів із життєвим і творчим шляхом О. Довженка, окреслення його внеску в літературу, кінематограф і суспільну думку.
- Щоденник як літературний жанр: пояснення жанрових особливостей щоденника, зосередження уваги на інтимності та щирості висловлювань автора.

II. Мотивація до вивчення

- Актуальність проблематики: обговорення, чому щоденники Олександра Довженка залишаються важливими, їхній зв'язок із історичними подіями, особистий вимір сприйняття автора, вплив на розуміння його художніх творів.
- Особистий вимір: обговорення з учнями, як власний досвід, емоції та роздуми автора можуть допомогти глибше зрозуміти його творчість.

III. Робота над текстом твору

- З'ясування контексту перед читанням: пояснення історичних обставин, у яких були написані щоденники (Друга світова війна, тоталітарний режим, особисті переживання).
- Формулювання очікування: запитання до учнів, які теми вони очікують знайти у щоденниках.
- Робота з текстом: поділ щоденника на фрагменти за тематикою (війна, людяність, патріотизм, творча криза, роздуми про мистецтво); читання й аналіз уривків, акцентуючи увагу на ключових цитатах і роздумах автора.

- Обговорення прочитаного: проведення дискусії на тему: які думки Олександра Довженка найбільше вразили учнів і чому. Порівняння щоденників з його художніми творами (наприклад, «Зачарована Десна», «Україна в огні»).
- Робота в групах: поділити клас на групи, кожна з яких аналізує певний аспект щоденників (наприклад, образ автора, тема війни, художні засоби).
- Дебати на тему «Чи можна щоденники Довженка вважати літературним шедевром?»
- Письмові завдання: написати есе на тему «Чому щоденники Довженка важливі для сучасного читача?».
- Інтеграція з іншими предметами: вивчення історичних подій, згаданих у щоденниках, аналіз поглядів О. Довженка на кіномистецтво та живопис.

IV. Рефлексія

- Підбиття підсумків: обмін власними враженнями від вивчення щоденників.
- Творча робота: наприклад, написати власний щоденник з роздумами на тему, близьку до розглянутої.

Рекомендована література для підготовки вчителя до уроку:

- щоденники Олександра Довженка (повні або уривки);
- літературознавчі статті про Довженка;
- аналітичні роботи, присвячені його творчості та світогляду.

Ці рекомендації спрямовані на те, щоб не лише ознайомити учнів із текстами щоденників О. Довженка, але й залучити їх до глибокого осмислення і діалогу.

Розроблені нами методичні рекомендації допоможуть учням краще зрозуміти не лише щоденникові записи О. Довженка, але й особливості цього жанру та значення його творчості для української культури.

Висновки до розділу 3

Під час аналізу чинних навчальних програм та підручників з української літератури для учнів закладів загальної середньої освіти нами з'ясовано, що щоденники не виносяться для текстуального вивчення, проте творчий учитель обов'язково скористається цим безцінним матеріалом у контексті вивчення художніх творів письменника. Відтак щоденникові записи можуть стати додатковим безцінним джерелом, що допоможе зрозуміти ідейно-тематичні домінанти літературної творчості митця.

Запропоновані нами методичні рекомендації до уроків української літератури в старших класах, конкретні вправи і завдання мають певною мірою доповнити основний курс методики вивчення української літератури, адже на вимогу сьогодення уроки літератури, як і інші, покликані формувати здобувача освіти як особистість, здатну мислити, аналізувати, здійснювати самостійно науковий пошук, робити висновки. Окрім того, не можна недооцінювати важливість уроків словесності у плані виховання молодого покоління, і в цьому процесі письменницькі щоденники можуть стати у нагоді.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, варто зауважити, що в ході виконання магістерської роботи нами розкрито особливості ідейно-тематичного змісту, проблематики та жанрової структури щоденників видатного українського письменника ХХ ст. О. Довженка; теоретично й експериментально обґрунтованні зміст, форми, методи роботи над щоденниковими записами в освітньому процесі; розроблено методичні рекомендації щодо вивчення письменницьких щоденників учнями старших класів закладів загальної середньої освіти.

У першому розділі «Теоретичні основи дослідження» проаналізовані сучасні підходи до визначення понять «письменницький щоденник», «щоденникові записи», «щоденник» як жанрів літератури; визначено особливості трактування теми та ідеї, ідейно-художнього аналізу художнього твору.

У результаті нами виснувано, що письменницький щоденник – це особисті записи автора, які фіксують його думки, переживання, спостереження, творчі задуми, рефлексії щодо подій власного життя або суспільного й історичного контексту. Значення письменницьких щоденників: допомагають зрозуміти психологію автора, його творчі принципи; розкривають внутрішній світ, який не завжди видно в художніх творах; сприяють осмисленню історичного й культурного контексту епохи, є цінним матеріалом для літературознавчих і історичних досліджень. Письменницькі щоденники – це не тільки особистий документ, а й важливий літературний феномен, що поєднує автобіографічний і художній виміри.

Щоденникові записи – це особисті нотатки, створені автором у формі щоденника, які відображають його думки, почуття, переживання, події дня або періоду, а також роздуми над різними аспектами життя. Допомагають глибше зрозуміти автора, його внутрішній світ. Дають змогу простежити

взаємозв'язок між особистими переживаннями автора та його творчістю, сприяють кращому розумінню епохи, у якій жив автор, її соціальних та історичних реалій. Щоденникові записи – це не лише особистий документ, але й літературний феномен, що має значний вплив на культуру та суспільство.

Щодо ідейно-тематичних домінант, то ними прийнято номінувати головні ідеї та теми, які визначають змістовний і смисловий центр художнього твору. Вони є основними концептуальними положеннями, які автор прагне передати читачеві, а також темами, навколо яких будується сюжет, образи та композиція твору. Ідейно-тематичні домінанти допомагають не лише краще зрозуміти твір, але й розкрити зв'язок літератури з життям, суспільством і особистістю. Вони є основою для аналізу літературного твору як цілісного художнього явища.

У другому розділі «Щоденникові записи О. Довженка – документ доби» досліджено історію написання та ідейно-тематичні домінанти щоденників письменника.

Можемо зробити висновок, що щоденникові записи О. Довженка – це унікальне джерело, яке дозволяє глибше зрозуміти внутрішній світ письменника, його погляди на мистецтво, суспільство та власну творчість. Вони не лише розкривають інтелектуальні й емоційні переживання митця, а й дають змогу оцінити вплив історичних та політичних обставин на його світогляд.

У своїх щоденниках письменник часто висловлював тривогу через неможливість реалізувати свої ідеї в умовах цензури. Він відчував внутрішній конфлікт між покликанням митця та вимогами влади. Записи свідчать про його глибокі переживання через обмеження свободи творчості, а також страх бути не зрозумілим чи засудженим. Щоденники відображають щире любов митця до України, її культури, природи та народу. Водночас він

болісно сприймав втрату національної ідентичності, наслідки радянської політики русифікації та занепад українського мистецтва. Цей біль ставав однією з центральних тем його особистих рефлексій.

О. Довженко глибоко розмірковував про роль митця в суспільстві та сенс творчості. Він часто ставив під сумнів значення мистецтва, створеного в умовах несвободи, але водночас прагнув створювати твори, які б залишилися у пам'яті поколінь. У щоденниках простежується вплив особистих переживань і втрат на його життя і творчість. Митець неодноразово писав про свою самотність, невдоволення собою та сумніви у значущості свого внеску в культуру. Письменник часто критично оцінював сучасне йому суспільство, вказуючи на духовне зубожіння, байдужість до справжніх цінностей і занепад моралі. Він висловлював жаль через деградацію людяності в умовах радянського режиму.

Отже, щоденники О. Довженка – це не лише важливий літературний документ, а й свідчення боротьби митця за збереження власного «я» в умовах тоталітарного тиску. Вони є джерелом глибокого пізнання його творчості, що значно розширює розуміння його як особистості та художника.

У третьому розділі **«Методика вивчення щоденникових записів О. Довженка учнями закладів загальної середньої освіти»** проаналізовані чинні навчальні програми, підручники та навчально-методичні посібники в аспекті досліджуваної проблеми; розроблені методичні рекомендації щодо використання сучасних методичних форм і методів в освітньому процесі під час вивчення письменницьких щоденників здобувачами загальної середньої освіти.

У навчальній програмі з української літератури для 11 класу передбачено ознайомлення з життям і творчістю О. Довженка. На нашу думку, саме під час цих уроків доречно дослідити з учнями особисті роздуми

автора про події свого часу та його творчі пошуки, звертаючись при цьому до щоденникових записів митця.

Більшість сучасних підручників містять розділи, присвячені Олександрові Довженку, зокрема аналіз його «Щоденника». Методисти рекомендують звернути увагу на емоційно-філософські оцінки О. Довженка щодо подій в Україні, долі народу та його особисті переживання, обговорити з учнями історичні події, відображені в «Щоденнику», та їх вплив на автора, розглянути, як щоденникові записи відображають творчий процес майстра та його роздуми про мистецтво. Використання цих матеріалів та підходів сприятиме глибшому розумінню учнями особистості О. Довженка та його внеску в українську культуру.

Можемо стверджувати, що методика вивчення щоденників О. Довженка передбачає комплексний підхід, що охоплює літературознавчий, історичний, психологічний та культурологічний аналіз. Вивчення цього матеріалу допомагає глибше зрозуміти як самі записи, так і їхнє значення в контексті творчості письменника.

Щоденники О. Довженка – важливий матеріал для вивчення в закладах загальної середньої освіти і закладах вищої освіти, оскільки вони формують уявлення про епоху тоталітаризму крізь призму особистих переживань митця, розвивають критичне мислення через аналіз текстів, багатих на підтексти та символіку, сприяють формуванню етичних цінностей і патріотизму, підкреслюючи значення боротьби за національну ідентичність. Таким чином, методика вивчення щоденників майстра має ґрунтуватися на міждисциплінарному підході, що дозволяє розкрити багатогранність його особистості та творчого спадку. Це джерело є надзвичайно цінним як для літературознавців, так і для освітян, які прагнуть виховати свідоме, патріотично налаштоване молоде покоління.

Вивчення письменницьких щоденників дозволяє зробити уроки

літератури інтерактивними, спрямованими на розвиток критичного мислення та емоційного інтелекту учнів. Цей процес сприяє кращому розумінню авторської індивідуальності, історичного контексту та творчої спадщини.

Підсумовуючи, варто зауважити, що «Щоденникові записи» О. Довженка містять цінні для нашого суспільства думки про історичну пам'ять, національну ідентичність, що стали особливо актуальними в умовах російсько-української війни. Вони є важливим матеріалом, який потрібно використовувати з метою виховання патріотизму й національної свідомості молодого покоління, особливо в часи випробувань, які випали на долю нашої багатостраждальної України.

Матеріали та результати магістерського дослідження можуть бути використані викладачами і студентами закладів вищої освіти під час вивчення курсу історії української літератури ХХ століття та методики її викладання, вчителями української літератури в закладах загальної середньої освіти різних типів (гімназія, ліцеях), а також під час укладання спецкурсів, курсів за вибором і факультативів з української літератури.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо в проведенні подібного аналізу інших письменників, які залишили щоденникову спадщину, а також у розробці конкретних методичних рекомендацій щодо їх вивчення здобувачами освіти закладів загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альманах університетської слави. Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (1874 – 2019) / гол. ред. Курок О. І. Суми : ПВП «Видавничий будинок «Еллада», 2019. 196 с.
2. Безручко О. Архівна спадщина Олександра Довженка : монографія. К. : КиМУ, 2012. 212 с.
3. Білоус П. В. Теорія літератури : навчальний посібник. К. : Академвидав, 2013. 328 с.
4. Брюховецька Л. Митець світової слави : До 110-ої річниці від дня народження О. Довженка. *Урядовий кур'єр*. 2004. № 17. С. 8–9.
5. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі / А.О. Новиков, В.Й. Гриневич, С.П. Привалова, С.О. Максимчук-Макаренко, Н.В. Троша; за заг. ред. А.О. Новикова. Х. : Основа, 2014. 144 с.
6. Винниченко В. Щоденник. Т. 1. (1911–1920). Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. 590 с.
7. Гажа Т. П. Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття : становлення об'єктного і суб'єктного типів : дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук зі спец. 10.01.01 «українська література». Харків, 2005. 220 с.
8. Галич В. М. Не в силі нічого зрєктись. Щоденники Олєся Гончара воєнних лїт. *Вїтчїзна*. 2003. № 7–8. С. 143–150.
9. Галич О. Теорія літератури. Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Київ. : Либїдь, 2001. 486 с.
10. Галич О. Непереможно мене тягне до щоденників. *Вїтчїзна*. 1991. № 4. С. 164–171.

11. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть : специфіка, генеза, перспективи : монографія. Луганськ : Знання, 2001. 246 с.
12. Галич О. А. Українська письменницька мемуаристика : природа, еволюція, поетика : монографія. К. : КДП ім. О. М. Горького, 1991. 217 с.
13. Ганжа С. А. Фразеологічні одиниці в епістолярних текстах українських письменників-класиків ХІХ – початку ХХ століття : Автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. філол. наук зі спец. 10.02.02. Дніпропетр. держ. ун-т. Д., 1995. 18 с.
14. Гета О. «Щоденник» Олександра Довженка – викривальний документ, звинувачувальний акт системі. *Дивослово*. 2014. № 7–8. С. 20–25.
15. Гончар О. Т. Щоденники : У 3-х томах (1968–1983). К. : Веселка, 2003. Т. 2. 607 с.
16. Гончар В. Записники Олеся Гончара (Голос його душі). Щоденники : У 3-х т. Т. 1. (1943–1967). К. : Веселка, 2002. С. 6–17.
17. Гончар О. Т. Щоденники : У 3-х т. : (1943–1967). К. : Веселка, 2002. Т.1. 455 с.
18. Гриневич В. «Я народився і жив для добра і любові» : матеріали до вивчення «Щоденника» О. П. Довженка. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2011. № 9. С. 17–22.
19. Гриневич В. Й. Ще раз про затемнені сторінки життя О. П. Довженка. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2008. № 9. С. 14–19.
20. Довженко О. П. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1956) / О. П. Довженко. К. : Дніпро, 2001. 512 с.
21. Довженко О. П. Не хазяйнувати німцям на Україні. Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. 18 с.
22. Довженко О. П. Твори : В 5-ти т. К. : Дніпро, 1984. Т. 3. 362 с.

23. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи. Харків : Фоліо, 2013. 879 с.
24. Жулинський М. Духовний провідник України, або Чим трепетав дух Олеся Гончара? *Слово і час*. 2008. № 5. С. 78–80.
25. З Україною в серці : патріотична хрестоматія. Упорядн. О. В. Красовицький. Харків : Фоліо, 2014. 476 с.
26. Заварзіна Є. В. Духовний потенціал людських взаємин : нонсенс чи мета (за «Щоденником» В. Винниченка). *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. 2006. Вип. 24. Ч. 1. С. 423–438.
27. Заварзіна Є. В. Понятійні еквіваленти щоденникового жанру : синтез чи нонсенс. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Філологічні науки*. 2007. № 22 (138). Ч. 1. С. 180–187.
28. Заварзіна Є. В. Щоденник як матеріалізована авторська свідомість. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2007. № 765. Серія : філологія. Вип. 50. С. 177–181.
29. Заварзіна Є. В. «Щоденник» (1911–1925) Володимира Винниченка : авторська свідомість та літературний контекст : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література». Харків, 2008. 19 с.
30. Заварзіна Є. В. Жанрово-стильові особливості «Щоденника» В. Винниченка (1911–1925 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2004. № 607. Сер. : Філологія. Вип. 39. С. 266–269.
31. Заварзіна Є. В. Ідейно-емоційний спектр «Щоденника» (1911–1920) В. Винниченка. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2002. № 572. Сер. : Філологія. Вип. 36. С. 241–247.

32. Заварзіна Є. В. Моральний абсолют : парадокс чи реальність (за «Щоденником» (1911–1925) В. Винниченка). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2005. № 707. Сер. : Філологія. Вип. 46. С. 112–115.
33. Заварзіна Є. В. Ненаписаний роман В. Винниченка : життєві реалії та перспектива художнього втілення (за матеріалами щоденника (1911–1925) В. Винниченка). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2007. С. 96–101.
34. Заварзіна Є. В. Щоденники В. Винниченка та Ф. Достоєвського : до питання жанрової специфіки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2005. № 659. Сер. : Філологія. Вип. 44. С. 132–136.
35. Заварзіна Є. В. Щоденники і мемуари : до проблеми жанрового співвідношення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2006. № 745. Сер. : Філологія. Вип. 49. С. 108–112.
36. Захарчук І. Жінка і війна. Щоденникові версії Аркадія Любченка й Олександра Довженка. *Мандрівець*. 2007. № 1. С. 58–66.
37. Коваль В. Уроки словесності в системі національно-патріотичного виховання (На прикладі кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна», «Україна в огні»). *Рідна школа*. 1999. № 6. С. 53–55.
38. Костюк Г. Світ Винниченкових образів та ідей. *Українське слово*. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття. К., 1993. Т. 1. С. 384–402.
39. Кузьменко В. І. Словник літературознавчих термінів : Навч. посібник з літературознавства за оновл. програмою для вчителів та учнів серед. шк., проф. учн., ліцеїв, гімназій. К. : Укр. письменник, 1997. 230 с.

40. Курок О. І., Кузнецова Г.П., Новиков А.О., Троша Н.В. та ін. Олександр Довженко в рецепції сучасної наукової думки : монографія, за ред. А.О. Новикова. Харків : ХІФТ, 2019. 416 с.
41. Лісова О. «Я України син, України...» (Через призму «Щоденника» О. П. Довженка). *Українська література в загальноосвітній школі*. 1999. № 6. С. 23–25.
42. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. К. : Академія, 2007. 752 с.
43. Літературознавчий словник-довідник / Під заг. ред. Р. Т. Гром'яка. К. : Академія. 1997. 748 с.
44. Мажара Н. С. Інтерпретація мемуарів : жанр чи метажанр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 4 (191). С. 184–188.
45. Марочко В. І. Зачарований Десною : Історичний портрет Олександра Довженка. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 285 с.
46. Медушевський А. П. Жанри і стилі в історії української літературної мови. К. : Наук, думка, 1999. 288 с.
47. Модельна навчальна програма «Українська література. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) (автори: Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Слижук О. А., Тригуб І. А., Качак Т. Б., Кизилова В. В., Овдійчук Л. М., Дячок С. О., Макаренко В. М.). 2023. 57 с.
48. Модельна навчальна програма «Українська література. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт Заболотний О. В., Слоньовська О. В., Ярмутьська І. В.). 2023. 73 с.
49. Модельна навчальна програма «Українська література. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пастушенко Н. М., Чумарна М. І.). 2023.

50. Найрулін А. О. Особливості вираження конотації в епістолярію Михайла Коцюбинського. *Вісн. Луганського держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філол. науки.* 2001. № 3. С. 172–177.
51. Науковий потенціал дослідника: філологічні та методичні пошуки : зб. наукових праць викладачів і студентів. Вип. XII. / за заг. ред. Н. В. Гоголь. Глухів : Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, 2024. 342 с.
52. Новиков А., Троша Н., Максимчук-Макаренко С. Літературні пріоритети Олександра Довженка : монографія / за ред. проф. А. О. Новикова. Суми : Видавництво Вінниченка Миколи Дмитровича, 2016. 212 с.
53. Новиков А. Образ України в творчій спадщині Олександра Довженка. *Наукові записки : зб. наук. праць.* Кіровоград : РВВКДПУ ім. В. Винниченка. Серія «Філологічні науки», 2013. Вип. 114. С. 247–253.
54. Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії : Зб. матеріалів. Луцьк : ВМА «Терен», 2005. 200 с.
55. Олександр Довженко. Вибрані твори. К. : Сакцент Плюс, 2007. 320 с.
56. Олександр Довженко вчора і сьогодні. Образ дисидента : збірник матеріалів / упоряд. Є. Сверстюк. Луцьк : ВМА Терен, 2007. 240 с.
57. Павличко Соломія. Теорія літератури. Київ : Основи, 2002. 664 с.
58. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах : Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. К. : Ленвіт, 2000. 384 с.
59. Підмурняк М. Олександр Петрович Довженко (урок української літератури, 11 клас). *Українська мова і література в школі.* 2023. № 7. С. 42–44.

60. Савченко З. «Я син свого народу». Особистість письменника на уроці літератури. Суми : Слобожанщина, 1997. С. 125.
61. Саєнко В. Україна в огні : нове прочитання кіноповісті. *Українська мова та література*. 2004. № 41. С. 11–13.
62. Саливончик Г. Спроба провести паралель : «Щоденник» О. Довженка – «Щоденник» А. Любченка. *Дніпро*. 2002. № 9–10. С. 123–131.
63. Сичова В. «Щоденник» О. Довженка – документ доби. *Все для вчителя*. 2005. № 17–18. С. 42–43.
64. Скнаріна О. Ю. Особистісне і документальне в мемуарній і біографічній прозі (на матеріалі української літератури кінця ХХ ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.06 «теорія літератури». Луганськ, 2006. 212 с.
65. Слоньовська О. «Але душа моя вільна» : (О. Довженко через призму його «Щоденника»). *Дивослово*. 1996. С. 39–42.
66. Сорока П. Мудрість доброти. Нотатки на берегах щоденників Олесея Гончара. *Слово Просвіти*. 2004. С. 9–10.
67. Степаненко М. І. Літературний простір «Щоденників» Олесея Гончара : монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 528 с.
68. Сучасний тлумачний словник української мови : 60000 слів / Уклад. Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник ; За заг. ред. В. Дубічінського. Х. : ВД «ШКОЛА», 2014. 784 с.
69. Танчин К. Я. Для кого пишуть щоденники. *Літературознавчі зошити. Студії. Публікації. Рецензії. Бібліографія*. Львів, 2001. Вип. 1. С. 225–233.
70. Танчин К. Я. Художній потенціал щоденника. *Наукові записки. Серія : Літературознавство*. Тернопіль : ТНПУ, 2004. Вип. 15. С. 247–257.

71. Танчин К. Я. Щоденник як парадоксальне відображення умовчання. *Studia methodologica*. Вип. 13. 2003. С. 139–145.
72. Танчин К. Я. Щоденник як форма самовираження письменника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури». Тернопіль, 2005. 20 с.
73. Токмань Г. Л. Методика викладання української літератури в старшій школі : екзистенційно-діалогічна концепція. К. : Мілленіум, 2002. 320 с.
74. Тримбач С. Олександр Довженко : Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо-просторі. Вінниця : ГЛОБУС-ПРЕС, 2007. 800 с.
75. Тримбач С. В. Щоденник Олександра Довженка : кризи ідентифікації. *Архіви України*. 2013. № 1. С. 239–246.
76. Троша Н.В. Концепт історії у літературній творчості Олександра Довженка : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «українська література»; Глухівський НПУ ім. О. Довженка. 2014. 203 с.
77. Українська література : підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту) / Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Слоньовська та ін. К. : Освіта, 2010. 351 с.
78. Українська література : підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів (профільний рівень) / Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Слоньовська. К. : Освіта, 2020. 416 с.
79. Українська література : підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Петро Хропко. К. : Школяр, 2015. 533 с.
80. Українська література : Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. (рівень стандарту, академічний рівень) / наук.

- ред. Р. В. Мовчан, О. М. Авраменко, В. І. Пахаренко. К. : Грамота, 2021. 352 с.
81. Українська література : підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень) / за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. К. : Освіта, 2021. 416 с.
 82. Українська література. 10–11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту) зі змінами 2015-2017 р. / Р. В. Мовчан, С. Молочко та ін. 41 с.
 83. Українська література. 10–11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям (профіль української філології). Зі змінами 2017 р. / Г. Усатенко, А. Фасоля та ін. К. : Грамота. 80 с.
 84. Українська література. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту, академічний рівень / О. М. Авраменко, В. І. Пахаренко. К. : Грамота, 2020. 280 с.
 85. Українська мова : Енциклопедія. К. : Укр. енцикл., 2000. 752 с.
 86. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. К. : Либідь, 2001. 224 с.
 87. Федунь М. Р. Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини ХХ століття : історичні тенденції, жанрова специфіка, поетика : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2010. 452 с.
 88. Чернишенко В. Правда обпалена війною. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2012. № 6–7. С. 37–39.
 89. Чиж Н. О. Екзистенційний дискурс у воєнному щоденнику (Любченко – Довженко – Гончар) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «українська література»; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. К., 2012. 21 с.

90. Чолій Л. «Болить у мене серце день і ніч...» («Щоденник» О. Довженка – трагічний документ доби). *Українська мова та література*. 2000. № 43. С. 43–48.

Анкета для вчителів української літератури

Шановний/а колего!

Звертаємося до Вас як до кваліфікованого фахівця з проханням допомогти в науковому дослідженні, мета якого полягає в дослідженні ідейно-тематичних та жанрово-стильових домінант щоденників О. Довженка; розробці методичних рекомендацій щодо вивчення щоденникової спадщини митця на уроках української літератури в закладах загальної середньої освіти.

Просимо Вас відповісти на запитання анкети, підкресливши ту відповідь, яка, на Вашу думку, є правильною, чи запропонувати власний варіант відповіді. Запевняємо, що результати моніторингу розголошенню не підлягають і будуть використані лише в магістерському дослідженні. Анкета є анонімною.

Дякуємо за співпрацю!

1. Чи вважаєте Ви актуальною в наш час літературну спадщину О. Довженка?

а) так;

б) ні;

в) Ваш варіант відповіді _____

2. Оцініть, будь ласка, значення використання літературного доробку О. Довженка для виховання національної свідомості й патріотизму учнів закладів загальної середньої освіти:

а) високий;

б) достатній;

в) середній;

г) низький.

3. Оцініть, будь ласка, рівень ознайомлення Ваших учнів з письменницькими щоденниками:

а) високий;

б) достатній;

в) середній;

г) низький.

4. Які труднощі виникають у здобувачів освіти під час вивчення письменницьких щоденників на уроках української літератури?

Ваш варіант відповіді _____

5. Який вплив на учня, на Вашу думку, може мати дослідження письменницьких щоденників під час вивчення художніх творів?

- а) сприяє підвищенню пізнавального інтересу до предмета;
- б) сприяє досягненню виховної мети;
- в) формує навички критичного мислення;
- г) практично ніяк не впливає;
- д) відволікає учня від теми уроку.

6. Який вплив на розвиток національної свідомості й патріотизму учнів мають уроки української літератури, під час яких вивчається творчість О. Довженка?

- а) позитивний;
- б) негативний;
- в) Ваш варіант _____

7. Чи використовуєте Ви історичний контекст на уроках української літератури?

- а) так;
- б) ні;
- в) Ваш варіант відповіді _____

8. Якими загальнодоступними Web-ресурсами та навчально-методичними матеріалами Ви користуєтесь при підготовці до уроків української літератури?

Ваш варіант відповіді _____

9. Якою літературою Ви порадили б скористатися для підготовки до уроків за творчістю О. Довженка?

Ваш варіант відповіді _____

10. Які завдання і запитання Ви порадили б використовувати на уроках української літератури з метою вивчення ідейно-тематичних та жанрово-стильових доміант письменницьких щоденників?

Ваш варіант відповіді _____

Щиро дякуємо за співпрацю!

ДОДАТОК Б**Короткий словник термінів за темою дослідження**

Автобіографічність – риса тексту, яка вказує на зв'язок із життям автора. У письменницьких щоденниках це виражається через опис реальних подій, людей, обставин і переживань.

Авторська позиція – погляди, переконання та цінності автора, які простежуються у щоденникових записах через коментарі на події чи власні рефлексії.

Документальність – реалістичність та фактографічність записів, яка забезпечує достовірність і підтверджує їхню зв'язок із конкретними подіями чи явищами.

Емоційно-естетичний вплив – враження, яке справляє твір на читача через поєднання теми, ідеї, образів, конфліктів і композиції.

Епістолярність – подібність до листування. Щоденникові записи іноді мають форму звернення до себе, уявного співрозмовника чи майбутнього читача.

Ідея – головна думка твору, авторська позиція, яка відображає оцінку явищ, описаних у тексті. Ідея відповідає на питання: «Навіщо написано твір?»

Інтимність – особистий, часто закритий характер записів, у яких автор ділиться найпотаємнішими думками чи почуттями.

Інтроспекція – процес самоаналізу, виражений у записах щоденника. Автор досліджує власні думки, емоції, страхи чи радощі.

Історичне свідчення – щоденники як джерело інформації про епоху, її події, настрої та культурні явища.

Композиція – побудова твору, що визначає порядок розташування його частин, організацію теми, сюжету та ідеї.

Контекст – історичні, соціальні чи культурні обставини, що оточують записи. У щоденниках це часто відображається через відгуки на події епохи чи суспільні настрої.

Конфлікт – протистояння, на якому будується сюжет. Це може бути боротьба між героями, внутрішній конфлікт персонажа чи протиставлення людини й суспільства.

Лейтмотив – повторюваний образ, ідея або мотив, який пронизує весь твір, підкреслюючи його основну думку.

Лейтмотив – повторювані думки, образи чи теми, які проходять крізь записи і відображають основні інтереси чи переживання автора.

Літературна рефлексія – роздуми автора над своєю творчістю, пошуками натхнення, оцінкою створених творів чи задумами майбутніх проєктів.

Міжтекстовність – включення до щоденникових записів цитат, алюзій чи посилань на інші літературні, культурні чи історичні джерела.

Мотив – елементарний смисловий компонент твору, що виражає окрему подію, почуття або образ. Мотиви формують тематичну структуру твору.

Особистісна інтонація – суб'єктивний, щирий характер викладу, що відображає унікальність авторського стилю.

Підтекст – прихований зміст, який не виражений прямо, але вгадується через підтексти, алюзії чи контекст.

Підтекст – смисли, які не виражені прямо, але проглядаються через стиль викладу, вибір тем чи формулювань автора.

Проблематика – сукупність суспільних, моральних, філософських, психологічних та інших питань, які піднімаються у творі.

Психологізм – глибоке розкриття внутрішнього світу автора, його емоцій, рефлексій, особистих переживань.

Публікація (або літературна адаптація) – перетворення щоденників із приватного документа на літературний текст через підготовку до друку, редагування чи коментування.

Публіцистичність – риса щоденникових записів, у яких автор висловлює своє ставлення до суспільно-політичних чи культурних явищ.

Символ – художній прийом, у якому певний образ набуває узагальненого значення, виходячи за межі конкретного.

Сюжет – художня структура подій, поданих у певній послідовності, включаючи елементи інтриги, конфлікту та їх розв’язання.

Творчий метод – спосіб, яким автор осмислює власну діяльність і досвід через записи. Це може включати аналіз творчих процесів, пошук нових ідей, оцінку мистецьких досягнень.

Тема – головний предмет зображення у творі, те, про що йдеться в ньому загалом. Тема є узагальненою основою змісту.

Фабула – послідовність подій у творі, описана лінійно та в хронологічному порядку. Її можна розглядати як конкретизацію теми.

Фрагментарність – структурна особливість щоденників, що полягає в нерівномірності записів, зміні тем чи інтонацій, часто обумовленій різними обставинами життя автора.

Хронологічність – послідовність записів відповідно до часу їх створення. Хронологія допомагає простежити розвиток думок автора або зміни його світогляду.

Художній образ – засіб вираження ідей і тем твору, уособлення явища або характеру через конкретний і багатозначний елемент (героя, пейзаж, подію тощо).

Щоденник – особистий документ, у якому автор регулярно записує свої думки, переживання, спостереження чи події. Щоденники можуть бути як приватними, так і створеними з метою публікації.

Конспект уроку на тему:**«Вивчення щоденникових записів Олександра Довженка»****Клас: 10-11****Мета уроку:**

- ознайомити учнів із щоденниковими записами Олександра Довженка як важливим джерелом пізнання його особистості та творчості;
- розкрити ідейно-тематичні та жанрово-стильові домінанти щоденників митця;
- формувати вміння аналізувати текст, висловлювати власні думки та робити висновки;
- виховувати почуття патріотизму, повагу до культури та історії України.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу з елементами аналізу тексту.**Обладнання**

- текстові уривки зі щоденників Олександра Довженка;
- презентація про життя і творчість письменника;
- ілюстрації або фрагменти з фільмів (наприклад, кадри з фільму «Земля»).

Структура уроку**I. Мотивація навчальної діяльності (5 хв.)****1.1. Відповіді на запитання вчителя:**

- Що, на вашу думку, може розповісти щоденник про людину?
- Як ви вважаєте, для чого письменники залишають такі записи?

1.2. Обговорення проблемного запитання:

- Чи може щоденник бути джерелом художнього та історичного осмислення епохи?

II. Актуалізація опорних знань (5 хв.)

2.1. Коротке повторення основних відомостей про Олександра Довженка за планом:

- видатний український кінорежисер, письменник, громадський діяч;
- основні твори: «Земля», «Щоденник», «Україна в огні», «Зачарована Десна».

2.2. Слово вчителя про роль митця в суспільстві тоталітарної епохи.

Олександр Довженко – це не лише письменник і кінорежисер, а й символ епохи, в якій творчість часто ставала полем боротьби між ідеалом митця та вимогами влади. Його життєвий і творчий шлях припадає на складний період тоталітарної доби, коли мистецтво використовувалося як інструмент ідеологічного впливу, а свобода слова була обмежена. Митець, попри всі труднощі, залишився вірним своїм гуманістичним ідеалам і зумів увіковічнити у своїй творчості вічні цінності.

Тоталітарна епоха вимагала від митців сліпого підкорення ідеологічним доктринам. У творчості О. Довженка простежується складний баланс між його патріотичними почуттями, прагненням правди і вимогами радянської пропаганди. Його кіноповісті, такі як «Земля», «Україна в огні», відображають цей внутрішній конфлікт. «Земля» прославляє гармонію людини і природи, але водночас її трактували як оспівування колективізації, хоча сам автор не раз висловлював сумніви щодо цієї політики. «Україна в огні» стала причиною конфлікту Довженка з радянською владою, яка звинуватила його в націоналізмі та недостатній лояльності до режиму.

О. Довженко завжди вірив у те, що мистецтво має служити людині, а не ідеології. У своїх щоденниках він писав про страждання українського народу, про його боротьбу за виживання та ідентичність. Митець бачив свою місію у

тому, щоб зберегти духовні цінності нації навіть в умовах ідеологічного тиску.

Митець зазнав величезного психологічного тиску. Його фільми цензурували, його щоденники залишалися неопублікованими за життя, а сам він постійно перебував під наглядом влади. Проте він не зрадив своїм ідеалам і продовжував працювати, створюючи твори, що стали символами національної культури.

Попри офіційний статус митця радянського періоду, творчість О. Довженка є глибоко національною. Він розповідав світу про красу української природи, силу духу народу і трагедію його історії. Своім мистецтвом він не лише зміцнював національну ідентичність, але й формував гуманістичне ставлення до світу.

Олександр Довженко став прикладом того, як митець може залишитися чесним перед собою навіть в умовах тоталітарного тиску. Його творчість нагадує нам про цінність свободи слова, моральної відповідальності і необхідність зберігати людяність, навіть коли навколо панує несправедливість. Він довів, що мистецтво здатне не лише виживати, а й надихати в умовах найбільшої трагедії.

III. Вивчення нового матеріалу (20 хв.)

3.1. Коротка розповідь учителя (5 хв.):

- Історія створення щоденників Довженка.
- Їх тематика: самокритика, любов до України, рефлексії про мистецтво, біль через соціальні й політичні реалії.
- Значення щоденників як історичного джерела та літературного феномену.

3.2. Аналіз уривків із щоденника (15 хв.):

Тема України: любов до рідної землі, біль через русифікацію та знищення національних цінностей.

Роздуми про творчість: роль мистецтва, пошук правди у творчості, стосунки з владою.

Особистісні переживання: самотність, розчарування, внутрішні конфлікти.

Приклад уривку для аналізу: «Як болить мені моя Україна, спустошена й скалічена. Хіба для цього я творив, хіба для цього живу?»

Запитання для обговорення:

- Як автор виражає свою любов до України?
- Які настрої панують у щоденниках? Чому?
- Що ці записи розповідають про характер Довженка?

IV. Закріплення матеріалу (10 хв.)

4.1. Дискусія:

- Чи змогли б ви вести особистий щоденник у таких умовах? Чому?
- Чи є щоденники О. Довженка художнім твором чи історичним документом?

4.2. Робота в групах:

Завдання для 1 групи: Визначити основні ідейно-тематичні домінанти щоденників.

Завдання для 2 групи: Проаналізувати, як у щоденниках відображено проблематику української ідентичності.

Завдання для 3 групи: Знайти приклади переживань автора та пояснити, як вони вплинули на його творчість.

V. Підсумок уроку (5 хв.)

5.1. Рефлексія:

- Що нового ви дізналися про Олександра Довженка?
- Яке враження справили на вас його щоденники?

5.2. Висновок учителя: Щоденники Олександра Довженка є унікальним документом, який не лише розкриває його особистість, а й дає змогу зрозуміти складність епохи, у якій він жив і творив.

Щоденники Олександра Довженка – це унікальний документ епохи, який відображає не лише складний життєвий шлях митця, але й болісну правду про тоталітарне суспільство, в якому йому довелося жити і творити. Ці записи є дзеркалом його душі: вони оголюють страхи, переживання, надії і розчарування митця, а також його незламну віру в майбутнє України та її народу.

Щоденники Довженка – це не просто особисті записи. Вони є свідченням про час, коли свобода слова і думки була обмежена, а митці часто перебували під наглядом влади. Водночас, вони демонструють духовну силу Довженка, який навіть у найскладніші моменти знаходив в собі сили мислити критично, творити і залишатися вірним своїм переконанням.

Через щоденники Довженка ми можемо зрозуміти його глибокий гуманізм. Він завжди переймався долею простих людей, вболівав за їхні страждання та майбутнє. В записах часто відображені його болючі роздуми про трагедії війни, втрату культурної спадщини, знищення духовності в умовах тоталітаризму.

Щоденникові записи відкривають внутрішній світ митця, допомагаючи нам краще зрозуміти його творчість. Вони є ключем до розуміння його кіноповістей, таких як «Україна в огні» та «Зачарована Десна», які стали віддзеркаленням його думок і переживань.

Довженко у своїх щоденниках говорить про необхідність зберігати людяність, критично мислити і не втрачати віру навіть у найскладніших умовах. Це нагадує нам про те, як важливо залишатися чесними перед собою і відстоювати свої принципи.

Щоденники Олександра Довженка – це не лише літературна та історична спадщина, але й моральний компас, який допомагає нам орієнтуватися у складних питаннях людського буття, боротьби за свободу і збереження своєї ідентичності. Їх вивчення дає змогу побачити, як особистість може впливати на націю і надихати покоління навіть через десятиліття.

VI. Домашнє завдання (2 хв.)

1. Прочитати уривки зі щоденників О. Довженка (додатково).
2. Написати есе на тему: «Щоденники Довженка: голос митця в умовах тоталітаризму».